

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

III

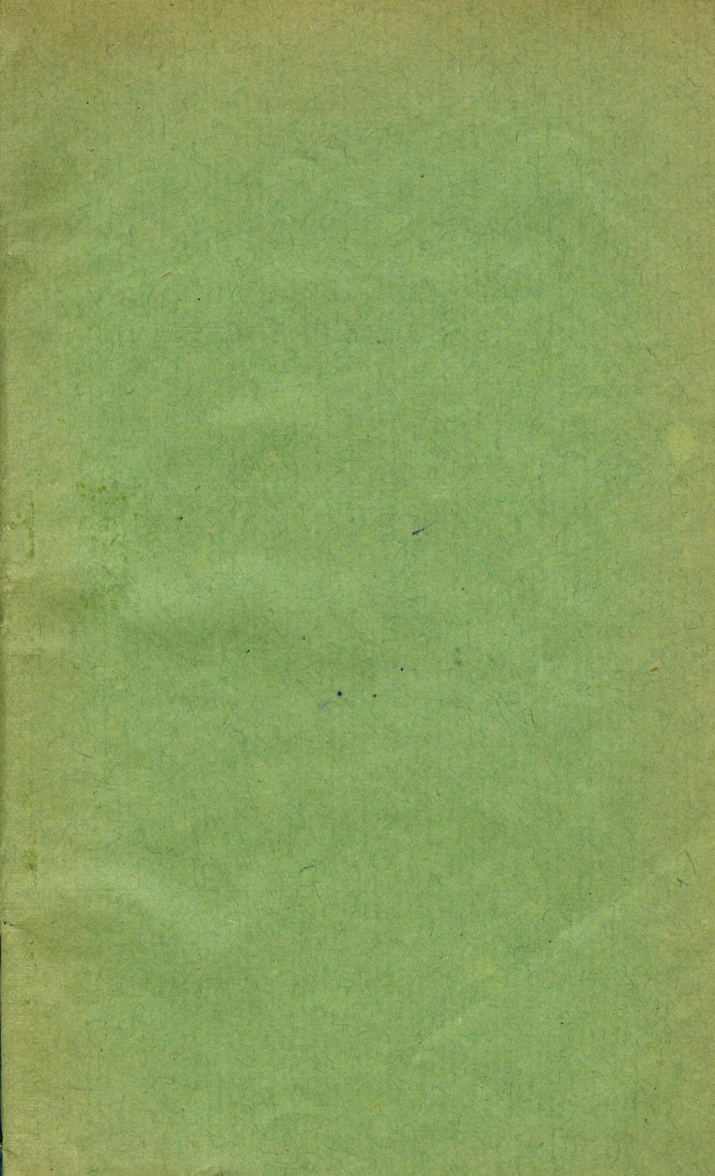
41 11 4/5

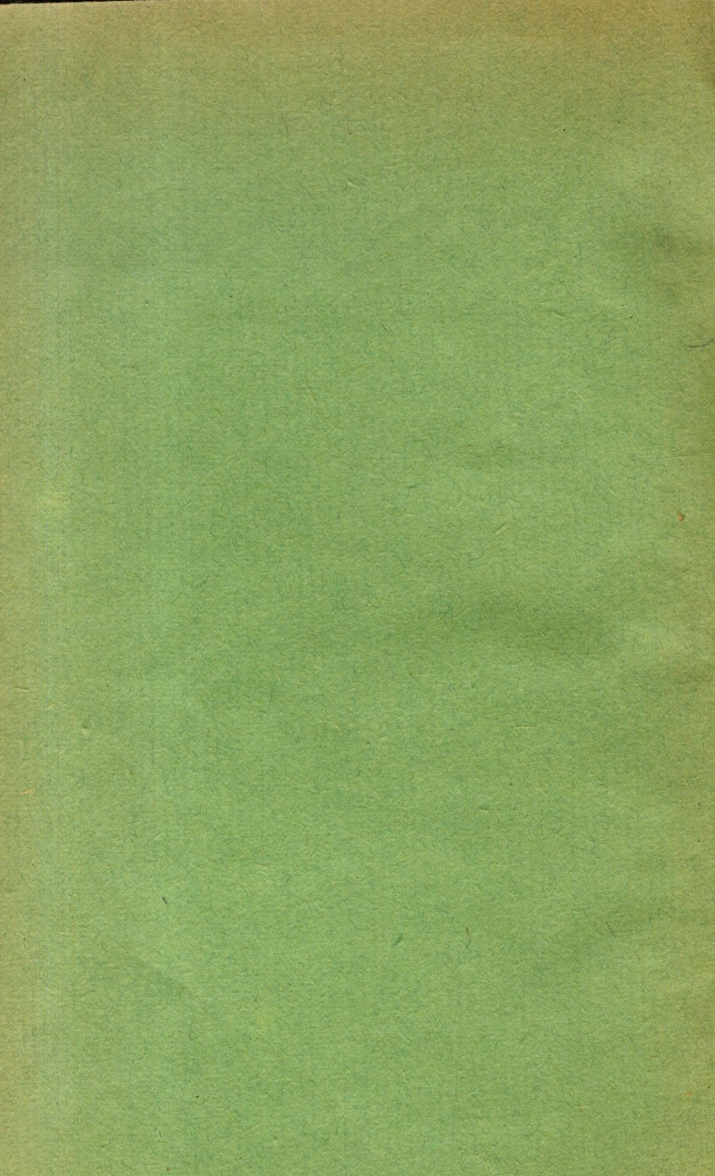

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
у Львові.

Ч. _____

~~414/14/1~~

06
ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

VI

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

Т. VI

ВИГОТУВАВ ДО ДРУКУ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

31738/6
ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

Кн. 6

(ДРУГЕ ВИДАННЯ)

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського Дру-
ку“. „Картковому Репертуарі“ та інших
показниках. Української Книжкової Палати

Україноліграфоб'єднання
Третій Друк ім. Фрунзе
Харків, Донець-Захарж., 6
Україноліт 1540
Зам. 1082. Прим. 2,000

Харків — 1931

ГЕРОЙ ПОНЕВОЛІ

I

Старий возний львівського магістрату, в мундирі гвардиста народного, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботях із морщеними халявами й при шаблі тихенько відчинив двері до канцелярії ц. к.¹ державної бухгалтерії. Тісна, подовга кімната зі склепленою стелею тонула в півсмерку; була ще ледве дев'ята година зрана, та й день 1 листопада 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо: вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюрка, поставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний окинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз в однім куті коло бюрка щось заворушилося. Не довіряючи своїм очам старий наставив уха й почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

¹ Ц. к. — цісарсько-королівської, назва державних установ у кол. Австрії.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він обертаючися в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський, — мовив Калинович, обертаючися до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, — мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато й помилилися, — мовив, усміхаючися Калинович. — Бачите, я сам. Приходжу пункт о сьомій, нема нікого. Роздягся сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверті, а оце вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що це значиться, пане Згарський?

— Що це значиться? — повторив якось значучо Згарський. — Гм, або я знаю...

— Аджеж сьогодні не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю! — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І схиляючися до Калиновича, додав потихо:

— Свята нема, але здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогосінько не знаю.

— Не читали газет?

— Ег, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, деруться, верещать, а все те пусте.

— Ну, не раз і в полові зерно бував. А ну погляньте ось тут! Нашу газету все таки треба би читати.

І він з таємничим виразом вийняв із кишені зложене вчетверо число часопису „Gazeta

Powszechna, godło Postęp“ з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число й почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лице, всміхаючися під сивим усом і похитуючи головою.

По кількох хвилях Калинович відложив газету набік і поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарування:

— Ну, і що ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого, — мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— А ну прочитайте оце! — мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

UWIADOMLENIE

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisję bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu prowadzących. Członkowie tej komisji dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzną wstęgę białą z kokardą u nakwycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa czy stały czy czasowy ma tej komisji lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się¹.

¹ Повідомлення. Головний заряд міста Львова назначив зі свого складу комісію безпеки, публіч-

Калинович читав цю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мов би його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський, — мовив він, пильно вдивляючися в лице возного, — бійтеся бога, а це що значить?

— Ви, пане рахмістре, розумна голова, вчєніша від мене, — мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено. — То може мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане рахмістре, будьте ласкаві, вясніть мені, що це значить?

— Не жартуйте! — мовив затурбованим голосом Калинович. — Адже це... це...

— Понюхайте, чим воно пахне?

Калинович якось механічно притулив газету до носа й раптово зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comité du salut public!.. „Użyć wszelkich. . W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym... диктатура! czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem¹. — а від чого ж поліція, гвардія народова? І хто власне нарушує спокій і безпечен-

ного порядку і народової гвардії, тієї комісії задача в сторожити безпеченства і публічного порядку і вживати всіх засобів, що ведуть до цієї цілі. Члени цієї комісії для відрізнєння в разі потреби будуть носити, як зверху ознаку, білу стрічку з кокардою на накриттю голови і легітиміційну картку. Кожний мешканець Львова, чи постійний, чи тимчасовий, мусить слухатися цієї комісії чи окремих її членів і до їх ухвал пристосовуватися

¹ Комітет публічної охорони! Вжити всіх засобів... В разі потреби... Кожний мешканець постійний чи тимчасовий мусить, слухатися... Сторожити безпеченства й порядку.

ство? Проти кого звернене вістря цієї поста-
нови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув зі свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього й також дивився на газету.

— Не знаєте, проти кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кожному номері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, проти нього — —

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я це знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив Калинович. — Але від генеральства пана Вибрановського до цього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

— Ой, пане рахмістре! — Якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський, — як же ви помалу рахуете! А не читали перед кількома днями цього?

І він із другої кишені своєї чемерки видобув інший номер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним олівцем уступ на першій стороні:

Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska deomokratyczna! ¹

¹ Організуймося на останніх основах нинішньої революції, а в хвилі суспільних взривів хай нам завжди буде провідником думка одна і спільна — демократична Польща!

— Ну що? Хіба це не виразно? — спитав возний, стишуючи голос.

— Polska demokratyczna! — буркотав тим часом Калинович. Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та проте як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польськи готової нема, а вас старого не питали, чи ви поляк чи русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогатівку на стару голову настромили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ тиснуся вулицею та й слухаю, мало не оглухну, всі ревуть: Niech żyje Polska! ¹ А мене дурного підкусило крикнути: „Най живе Русь!“ Йой, матінко! Як накинуться на мене! Паличками, кулаками! Zdrajca! Jak on smieł! ² Ледве я живий вирвався. От тобі Polska demokratyczna! Та й тепер; комісію встановили очевидно для польських революційних цілей і зараз наказують, що кожний мусить її слухати? А як я не хочу ані Польщі, ані революції.

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego ³, — відповів в'їдливо возний. — А в такому разі на гак із вами!

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола, й завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче.

Аж із місця схопився.

— Бійтеся бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені що тут діється?

¹ Хай живе Польща!

² Зрадник, як він сміє!

³ Безпечедства і публічного порядку.

Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

— Певно муштруються в гвардії.

— А може... може там... може то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий, — мовив возний, адвигаючи раменами, та нараз оглянувся довкола і, похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав сквапливо:

— Стережіться. Я вчора підслухав розмову двох панів, таки з вашої бухгалтерії, котрі це були, того вам не скажу... Підозрівають вас, що ви шварцгельбер¹, що шпіоните...

— Я? Шпіонити! Тіфу на них!

— Усе одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

— Ой, ой, ой! То певно пан Відман, — скрикнув переляканий возний. — Бувайте здорові, пане рахмістре! Як буду мати хвилинку часу, то ще забіжу до вас коло дванадцятої.

І не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекому куті темного коридору тельнякав та й тельнякав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

II

Степан Калинович був канцелярист при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів ув оцій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими

¹ Шварцгельбер — чорно-жовтий, австрійський патріот

рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя.

Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самотнє життя внести деякий неспокій і заколот. Щопрада, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участі не брав, протягом усіх бурхливих сцен від марта аж до падолиста сидів день-у-день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив, як коли б увесь паншч зняний та абсолютистичний лад стояв іще незахитаний, а не розпадався на шкamatтя.

Вихований в старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національних справах (на скільки деколи думав про них чи радше неясно відчував їх) стратив почуття своєї волі, своєї особистості й окремішности. Він знав, що він із роду русин — про це говорила його метрика, його урядовий декрет, але в життя це не мало для нього ніякого практичного значення. В канцелярії була моза німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську квартиру з двох покоїв, говорено по-польски; не маючи родини, Калинович навіть свят українських не обходив. Лише раз на рік, на Йордан, беручи ех offo в повній урядовій параді участь у свяченню води на львівськiм ринку, він почував себе русином, з якимось дивним, неясним зворушенням співав разом із масою народу „Во Йордані крещаюшуся тебе, господи“ і тишився як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополита, падав на нього рясний дощ

крапель свяченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й увесь настрій довкола нього. Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом ваклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства й збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму, ба далі явні конспірації з революційними покличами, нагінка на старих урядників, шварц-гельберів та фондравсерів¹ і явно вивішений стяг незалежної Польщі — шляхецької чи демократичної — все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він — Австріяк, чи Поляк, чи може ще щось інше? Він присягав на вірність урядові — так, але то був уряд абсолютний, по-теперішньому ворожий краєві, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція, — значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірним? Чи годиться йому як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів, він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля наскакувало на якісь заборони і не знаходило ясної стежки. Зразу він

¹ Фондравсер — чужинець.

мало не вдурів, кидаючися то сюди то туди і всюди знаходячи якусь недоладність.

Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви „Руської Ради Головної“, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, старався якнайменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед го́сімсю, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюро в самому куті і загребтися за купою книг, виказів, табель та витягів. Він працював із напруженням усіх сил! Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ця праця, наказана йому згори, отже комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою фірткою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий ґрунт хоч якої такої праці.

Тут він бачив ясно в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку; а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самотійного думання й поступування він тепер, мов стебелинки, держався тої останньої решти старого ладу, не можучи освоїтись з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнішої покірності супроти старших, тепер субальтерні¹

¹ Субальтерний — підвладний.

говорили зі старшими за-пан-брат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субальтерна в гвардії народовій або в якімбудь комітеті. Замість недавнього „gehorsamster Diener“¹ тепер лунали всюди, навіть по канцелярії, окрики: wolność, równość, braterstvol²

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений широким бюрою та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити Австріяків зі Львова, а в 1831 році брав участь у польському повстанню, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії, і оце вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він увесь той час мовчав, працював хиялячися, мов віл у ярмі, і тільки украдкою десь колись злобно блискаючи сірими, запаленими очима з-під сивих, навислих брів на ненависних йому „швабів“. Що Валігурський ненавидів швабів усею душею, про це Калинович знав із деяких його уриваних окликів та проклять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них і Калинович не без підстави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович, чуючи його нехоть, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валі-

¹ Найпокірніший слуга.

² Вільність, рівність, братерство.

зурський живе дуже бідно десь далеко на Байках зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію, дехто додавав, що старий окрім малесенької пенсії за свою урядову службу, дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив'язану до ордера *Virtuti militari*¹, одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 році Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали вогню й живости, його уста розв'язалися й почали сипати ракети та гранати. Він з великим та молодечим запалом кинувся в вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковичий, мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грайгору² в залізних перстнях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і, як старий вояк Наполеоніст, зараз дістає під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що це вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній плян його канцелярійну роботу; до канцелярії він приходив хіба на годину, дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а за те обсилав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участі в рухові. Розуміється, що Калинович був головним жертвним козлом його дотепу.

¹ *Virtuti militari* — нагорода за військову хоробрість.

² Кармеліти, Грайгора — тюрми.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова
блотище, чорно-жовта стоного! — говорив він
до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої
погорди. — Ще тобі не обридло порпатися в тих
затхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити? — покійно
говорив Калинович, давно переставши обража-
тися грубими ущипками старого вояка. — З
чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

— Хліб їсть! Ой, ти худобо! Тобі аби лише
жолоб та й паша! Ну скажи, ти ніколи в своїм
життю не подумав, що може бути щось таке
на світі, задля чого варто віддати не лише
хліб, але й кров і життя?

— Різне чоловік думає, пане Валігурський, —
нерадо відповідав Калинович. — Одному це до-
рого, а другому те.

— Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не
можеш того переболіти, що їм руки вкоро-
чено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи
вже розбитим голосом ревети на всю канцелярію
улюблену пісеньку польських конспіраторів:

Гей шваби-драби, гей шваби-драби:

Вне ми вас із краю наженем до лаби!

Гей шваби-драби, ще лиш півгодинки.

Будете, тікати гублячи патинки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — благав
Калинович, затикаючи собі вуха. — Не кричіть,
адже я не шваб.

— А що ж ти?

— Я русин.

— Русин? Я також русин. На Русі родився,
в Житомері. Навіть ліпший русин від тебе. А
проте я люблю нашу спільну матір Польщу
і працюю для її визволення. Кожний свідомий,
інтелігентний русин мусить бути польським пат-

ріотом. Іди спитай пана Ценглевича, це також певно русин, а як він любить Польщу.

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський. — Русин, що не чує себе поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою.

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ця сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох-трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жартувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; за те з іншими, що належали до гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами, або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше самотнім у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча на дворі настала осінь і вже почалися жовтневі сльоти. День-у-день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Латура, не дозволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угор-

щини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочалася вже кривава війна, наповнили серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі пляни розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками устаціонанованими в Галичині купами тікали польські охотники, що в виборенню незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та й у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздрознення, напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих останніх днях жовтня цілими днями була майже зовсім пуста; крім Калиновича ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим очевидно не хотілося робити. Вони сиділи мов неприємні, від чау до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визиращи на ринок, а по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривою. Калинович лишався сам один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркотів у самотній канцелярії мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділь зовсім не показувався в канцелярію.

III

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрою. „Стережіться!“ Добре це йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Аджеж у мишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канце-

лярії, щодень пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народу. Як же ж тут стерегтися? Шварцгельбер! Що це за злочин такий? Ну, так. Калинович чув у глибині душі і сам собі признався, що він шварцгельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що ж у тім злого? Аджеж і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта цього року був такий самий шварцгельбер. Тобто може в його душі сиділо щось інше, що тепер виклювалося наверх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матері Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою й погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов'ю. „Ні, це не моя мати“ — повторяло щось неясне в глибині його душі і він не міг пересилувати себе пуститися разом із іншими в той скажений танець довкола нового божества, в якому оце вже кілька місяців крутилася велика більшість мешканців Львова. Так, він бідний лишився шварцгельбером навіть тоді, коли ці кольори стали дуже немодними, так само як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндер.

Зате другий докір, шпiонства обурював його до глибини душі Шпiон! Ні, він ніколи не був шпiоном! Не був тоді, коли за те ремесло платили грiшми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за це дуже легко можна було дістати коли не штилет, то хоч пiвкопи стусанiв пiд бiк вiд роз'яреної, зфанатизованої юрби. Але хто ж і по що міг пустити про нього таку вiдомiсть? Аджеж коли ця вiдомiсть дiйде до народньої

юрби, то ця не буде розбирати, чи це неправда, чи ні, але готова кожної хвили розправитися по своєму. Калинович перший раз почув ув оцій канцелярії, як мороз подер його поза плечі. Йому зробилося душно, перо випало з його руки й голова повисала знесилена на в'язах. Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що це було? Звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забринчали і повітря затряслося від вереску:

— Niech żyje Polska!¹

Але не це так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз по разу, все голосніше та завзятіше чути було якесь гупання до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь камениця валилася або дало себе чути землетрясення.

— Що це таке! Боже! Що це таке? Невже починається? — Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чути було гуркіт багатьох, може соток, криків, якісь гомони, якісь гострі, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий, ні мертвий. Його губи поблідли, очі вирачені дивилися на двері, не змигаючи.

— По мене йдуть! По мене йдуть! — крутилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: „Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!“

Минали хвили, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він, мов прирослий ногами до помосту, стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до

¹ Хай живе Польща!

вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на коридор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тремтів усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Śmierć Szwabom!¹ — ревели купи народу на ринку.

— Do bron! Do bron!² — кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się!³ — чути було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова команди, може промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim!⁴ — заверещали нараз десятки голосів ув одним місці. Знов вереск, стук кроків, розпучливий писк. „Ależ panowie!⁵“ брутальний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska!⁶

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гуркіт потряс повітрям. Бум! бум! бум! — залунало, і рівночасно на ратушевім дасі затріщало, мов зерна величезного граду, і з гуркотом покотилося вниз та попадало на кам'яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховалися, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

¹ Хай живе Польща! Смерть швабам!

² До зброї! До зброї!

³ На барикади! На барикади! Не даймося!

⁴ Шпiон! Шпiон! На ліхтарню з ним!

⁵ Алеж панове!

⁶ Хай живе Польща!

А гармати, обійнявши провід у тій скаженій оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь із далека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але ратушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а знадвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп! чимраз частіше, чимраз гарячіше. Це били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв ледве живий із переляку, не розуміючи гаразд що воно діється, і ждучи кожної хвили нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола ратуша очевидно зробилася пуста: стояти на ринку, під кулями було небезпечно. Правда, в ратуші, особливо внизу і на подвір'ю, гуло як у повнім вулію; сюди збіглася головна части гвардії, та й не мало народу, що перед хвилиною заповняв ринок.

Але той голосний, зачіпливий настрій, який перед хвилиною виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди; це будовано барикади.

А гармати не переставали гуркотіти. Зразу кулі падали на ратушевий дах та котилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи інакше: кулі били в стіни, деякі падали просто на ринок. Ось забряжчало одно вікно в ратуші, далі друге: це кулі почали вскакувати до середини. Ратуш чимраз дужче тремтів і, бачилось, хитався; замість звичайних куль почали летіти гранати, набиті запальними матеріями; вони лускали впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами вогню. Калинович, стоячи в своїм куті, бачив крізь вікно такі вогняні стовпи

на ринку, де падали ті кулі. В його остовпінню його зацікавив цей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне новий гранат і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна й виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза киненого в воду, і в тій же хвилі затріщала дерев'яна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мов би там бігла миша поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце замерло і все тіло похололо. Гранат, влетівши якомсь рикошетом скісно крізь вікно, відлупив один ріг шафи й випхнув із неї цілу купу актів, а сам відбившись від шафи, впав на підлогу й крутився по ній, бігаючи довкола на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразу він крутився так швидко, що його ледве було видно, і розкидав довкола себе папери; та ось його рухи робляться чимраз повільніші, на горішній його частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімається вгору, ще кілька оборотів і якихось немов веселих підскоків залізного гостя, він перевертається на бік, заточує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюро, і в тій хвилі вибухає величезний вогняний стовп, у слідуючій хвилі чути оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких, мові шершені бринять і моментально затихають залізні черепки гранату. Все те зчинилося так нагло, в такім якімось шаленім темпі і з такою

фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім без-
тямно, несвідомо він заскочив у найдавший
кут канцелярії, між своїм бюрком і великою
печею, скулився тут і заслонив лице ліктями.
Декілька трісок ударило його по голові, але
зрештою йому не сталося нічого. Гострий, душ-
ний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався
і поглянув довкола. Половина канцелярії, та що
ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух
гранату вирвав часть підлоги, потрошив бюрко,
шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які
тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючися
довго й не слухаючи дальшого лускання куль,
Калинович ухопив своє пальто й капелюх; дер-
жачи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першій поверсі. Коридор
був пустий. Надягаючи на себе пальто, Кали-
нович біг коридором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і від-
бивався десь далеко в другім його кінці. Добіг-
ши до сходів, Калинович побіг униз, на партер,
де було чути гомін людей, і все не переставав
кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить? — запитав його
якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому
дорогу.

— Бухгальтерія горить!

— Е, бухгалтерія! — з погордою мовив пат-
ріот, — ця нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш! — кричав Ка-
линович, минаючи гвардіяка.

В сінях на цю вість зчинився гомін. Кілька-
десять людей побігло горі сходами, а Калинович

тим часом замішавшись в юрбу, почав протискатися до брами.

— Невільно виходити, — крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то невільно? Я потребую вийти! — протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Алеж я нічого не винен, за що мають на мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще й уміли розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше! — благав Калинович сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідси! — крикнув якийсь старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж заточився.

— Ой, боже! Алеж я мушу вийти! — запищав Калинович. Тривога відбирала йому засланову. Він обернувся і щодуху погнав у протилежний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї треба було перейти через ратушеве подвір'я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з цієї засідки, з карабінами на плечах. Калинович щодуху перебіг через подвір'я боячися навіть вирнути на боки, щоби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала фірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з цієї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов

спеціально присланий до них із цею новиною, і розказуючим тоном крикнув.

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! — заметушилися гвардіяки тратячи голову і побігли на подвір'я до свого коменданта. З цієї хвилини скористав Калинович, в однім моменті відчинив фіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив фіртку за собою. В ратуші чути було гомін, із якого чимраз частіше й лясніше визначувалися оклики:

— Горить! Горить!

IV

Калинович, опинившись на ринку, не мав коли легше відіхнути. Він тривожним зором окинув ситуацію, силкуючися моментально зорієнтуватися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, підіймаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох повідхилуваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не тямлячи гаразд, що робить, пустився бігти попід стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і побачивши перед собою відчинену браму в камениці Андріолія, скулився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому віддавна, мала перехід вузьким подвір'ям, просто до рогу езуїтського костьолу. Він надіявся вибігти туди на площу св. духа, а відди на Сикстуську вулицю, де була його квартира. Одначе й тут йому зустрілася завада. Подвір'я в камениці Андріолія було повне людей: другий вихід був завалений

різними меблями, полінами різаного дерева, тро-
туаровими плитами та іншими причадалами, з
яких якраз на вилеті брами цієї камениці, між
стіною сусіднього дому і вузівським костьолом,
будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали
до нього люди заняті двиганням матеріалів.

— Я вам не перешкоджую! — благав Кали-
нович. — Мені треба додому.

— Еге! — жартували ті, — так як тому цига-
нові, що казав: „Або вішай, або пускай, бо
мені треба на ярмарок“. Тут залізним бобом
частують, а йому хочеться додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражать? Адже на
площі св. духа одвах¹, то відтам вояки хочуть
напасти на ринок, а ми їм кидаємо колоди
під ноги.

— А ну! — крикнув якийсь комендант і вхо-
пив Калиновича за карк. — До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужче. Він не смів
сперечатися, вхопив поліно на плече та й по-
ніс, протискаючися з ним помалу до виходу.
Вузькі сіни камениці подобали на передсінок
пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і луск'т стрі-
ляння глушили, отуманювали. Калинович чув,
як над його головою свистіли кулі, збиваючи шту-
катурку зі стін. Вихід із камениці також був
забарикадований, крім невеликого отвору вгорі;
при отворі стояла купка узброєних людей, які
від часу до часу стріляли — Калинович пере-
конався добре, що туди вийти й дістатися на
Сикстуську вулицю ніяким світом не можна.
Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою,
він кинув поліно, яке двигав досі на плечах і

¹ Одвах — газетвахта.

почав швидко протискатися назад туди, куди ввійшов, тобто на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз зтихло.

— Ратуш горить! — чути було голоси.

— Білу хоругов вивісили! — кричали інші.

— Забили того, що вивісив білу хоругов! — скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні, не забили, лиш ранили. Ади, він хитається!

— Махає білою шматою!

— Післали парламентарів до Гаммерштайна!

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того!

— Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола й ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися узброєні й ушиковані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов команда.

— Не піддамося! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумався дібратися до Краківської брами, та обходами, Вірменською вулицею вийти на Гетьманські вали, а відци до Сикстуської вулиці. Але й це йому не вдалося. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з-поза неї чути було військову команду. Стиск народу попер його в Трибунальську вулицю, знов таки до самого езуїтського косяулу, якого забарикадований ріг він бачив із вилету камениці Андріолія.

Тепер йому було найзручніше розглянутися. З рогу Трибунальської вулиці він міг бачити,

як на долоні, цілу картину, дикомальовничу, незвичайну, фантастичну, якої певно йому й не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундирах, ремісницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікті рукавами звивалися та глотилися, валячи на купу бочки, поліна, тротуарові плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрадами та сіном. Кількоро люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого йнощо випрягли коней і відігнали властивця й слугу; його, як стій перевернули догори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костьолу. У вікні одної камениці, що виходила на Трибунальську площу, показалися на першій поверсі розпалені лиця кількох робітників і кричали: „Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!“ Калинович, що серед сутолоки пробирався все попід стіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекельним брязкотом гримнуло здоровенне старе фортепіано.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі — Оце музика! Саме впору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самому куті площі, і стояв мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та писали цього року в донесеннях із Парижу, Берліну, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарський підданий, також причинився хоч одним полінцем до цієї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б'ються, на що надіються? Він ніколи не розумів револю-

ційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу. що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костюлу ще не була окінчена. А що, якби протиснутися ближче, видряпатися на неї, поки не стріляють, зісхочити другим боком та драпути на волю? Шалена думка, бо або з цього або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею! А тікати Гетьманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв, обливаючися холодним потом і ждав, що буде далі. Одинокa його надія була, що справа скінчиться спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступиться. Бідний шварцгельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на побіду революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно зформулювалася ота безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

— Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких пострілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було. На вежі ратуша, що горів, стояло декілька гвардистів, що звідци обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Уставлені біля намісництва, на Губернаторських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачачи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на ціль, і паф! паф! — гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася втекою з окликом: „Стріляють!“, який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в сумежних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! —
ревли купи народу.

— На бік, хто без оружжя! Оружжі на барикади! — лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: „На бік, хто без оружжя“, повідчинювано деякі брами і туди поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дотиснутися до брами, затріщали карабінові сальви, браму затріснено перед його носом і він лишився надворі. Коло його вух засвітали кулі, мов рій шершенів. Якимось несвідомим рухом він схилювався в каблук і поповз радше ніж побіг до свого кута, де хоч сяк-так міг бути безпечним від куль. Його серце билось страшенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й по що прийшла йому до голови:

— Моє почитеніє, всечесніший господине!

Тепер на невеличкій площі перед єзуїтським костельом було не більше як тридцять люду. Більша часть їх скупчилася біля барикади, яка, хоч не викінчена, все таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячучи на колінях і похилені так, що з протилежного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятиох: пару молодих студентів, два-три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімалися трохи в гору лиш у ряди-годи, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців стояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що стріляли. Один смільчак, учепившись якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку фортепіяна, сторцом

установленого на вершку барикади, займав пост еклерера¹; він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними окликами давав про все знати товаришам. А з-поза барикади вояки в безсильній люто-сті сипали сальву за сальною, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротивних домів та обтрушуючи штукатурку з мурів. Мов маєві хрущі весною бринять у теплому вечірньому повітрі і щохвиля в леті б'ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кожною сальною оборонці барикади піднімали радісні оклики:
— Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п'ятнадцяти літ, з головою круглою як гарбуз, з рум'яним, усміхненим обличчям, по кожній сальві вихапувався з-під барикади на площу з шапкою в руці і, назбиравши її повну куль шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни!

— Браво, Броню! Браво! — кричали врані оборонці, а він крутився на одній нозі, усміхався цілим своїм рум'яним обличчям та пискливим голосом затягав мазурську пісеньку:

Oj nima to, nima,
Jako diabłu w piekle:
Napije się smoły,
Posiedzi sè w cieple! ²

¹ Еклерер — спостерігач.

² Ой, нема то, нема,
Як чортові в пеклі:
Нап'ється смоли,
Посидить собі в теплі.

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид цього веселого хлопчика, що оце, знов підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі й збирав у шапку карабінові кулі, немов би збирав суніці по лісі.

Вояки тим часом, бачачи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпiон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути.

— Бачність! Розділилися на партії! Повзуть попід стінами з боків! Пане Валігурський. Вам там видно!

В тій хвилі гукнув вистріл і куля цяпнула в сам гак, якого держався відважний шпiон. Може о півцаля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все таки не кидав свого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурський тут? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпiон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з протилежного кінця барикади, з під самого муру єзуїтського костьола гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

— А ти, драбе, куди лізеш? — закричав той, що стрілив. — Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського. І аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну, навіть у тій пекельній фантазмагорії, картину.

На розі єзуїтського костьола, збудованого з тесаного каменю, над малими входовими дверми на висоті першого поверху міститься за залізною балюстрадою низьке, півколісне вік-

но в глибокій фрамuzі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, міститься друга фрамуга, вижолоблена не більше півметра вглиб, і в ній стояла кам'яна статуя матері божої. При будові барикади доведено її з цього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріплюючи нею позицію повоза, який витягнуто на верх, покладено горі колесами та привалено каміннями. Виважено з її ніші й статую божої матері і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних, поламаних меблів, скріплених проти сили куль околотами соломи, подушками та матрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколісному вікні костьолу навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці, купу околотів. Тепер побачив за цією купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

У глибокій віконній фрамuzі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна: скулившись майже вдвоє, він міг мало що не зовсім заховатися у фрамuzі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі св. духа, вилет брами Андріолія і дальші доми. Випростувавшись в фрамuzі і ставши одною ногою на статую божої матері, він міг вихилитися головою поза ріг костьолу, оглянути одвах і всю площу і слати й туди свої кулі. І він сидів мов щур у муці: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довкола. Та ось нараз він піднімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий Наполеонівський штуц, у якому перевісний крем'яний замок перероблено на капсльовий, і майже не мірячи, палить у низ і рівночасно знов тоне в своїй криївці, а тільки глухий стогін та німе-

цькі прокляття за барикадою свідчать про ефекти його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішньої фрамуги простягеться вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет відбирає у нього якась інша постать, що закрита будовою барикади стоїть у нижчій фрамугі, відки вивалили статую матері божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського згори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підноситься трохи вгору, простягає руку, бере від нього вистрілений штуц і рівночасно подає йому другий, такої самої будови набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і здалека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, то постать униз, скулена, метушиться над чимось, виконує якісь прудкі рухи і, придивляючися пильно, міг Калинович добачити сліди їх по наглих рухах великої бавовняної хустки, якою була прикрита ця постать. А по хвилі знов вистріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом униз, а назустріч їй вихиляється знизу рука з набитим пістолетом.

Калинович бачить: їйбогу, біла, тонка, дрібна жіноча рука!

— Невже його дочка з ним тут? — подумав Калинович і його серце забилося чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражінь прибуло ще одно, дике, несподіване та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Це вже восьмий! — мовив згори Валігурський до тих, що стояли внизу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почувлися голоси. — Пражте їх! Так їм треба!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на протилежнім боці! — Вони щось нового готують! Бачність!

V

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов під час бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, „не з тої бочки“, щось рішуче, страшне. Стріляння затихло і по інших місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку гоготіла велика пожежа, тріщали балки, лускали муровані склепіння, вогняними роями летіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалеку, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готовилися до штурму, чи щось інше? Ті, що боронили барикад, чули добре, що цісарське військо залізним перстеном оперізує середмістя. Найсміліші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фразі Валігурський.

— Бачать їх татко? — запитав жіночий голос унизу. Це уперве Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку, — на одважу готуються до штурму.

Валігурський у своїй фразі закликав по-французьки. Це був останній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші,

а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лускання гранатів, тріск лупаних мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи моментально змести з лиця землі отих дрібних черв'яків людей з їхніми дрібними ділами. Калинович стояв у своїм кутику заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмури́в очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь велетенські вогняні язики, що сягали від землі геть вище кам'яної вежі єзуїтського костьолу, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, вогняних язиків не було, барикада стояла ще, але подбана до копиці сіна розкудовченої сильним вітром. Пір'я з розшарпаних подушок літало по площі, мов густі платки снігу; одна нога з фортепіяна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам'яна статуя божої матері на барикаді виведена з давної рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою наперед, немов жінка, що стоїть над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі і надумується, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали на кам'яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким пискотом підбивалися вгору й летіли далі.

Півперек площі, скулені, з карабінами в руках один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між останніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі

страхиття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою великий гранат, що впавши на брук, крутився й бринів, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув гранат, почувся пекельний гук, бухнуло полум'я, потім дим укрити площу і залускали о стіни відламки гранату. Калинович мимоволі аж удвоє скулився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошматований труп Броня, з відірваною ногою й розбитою на гамуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крові, а обік нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею!

Це був перший такий кривавий вид, що кинувся в очі Калиновичу. Перший раз смерть показала йому своє обличчя в найстрашнішій формі. Та на превелике диво йому самому, цей вид не зробив на нього такого вражіння, яке б в іншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він так уже освоївся з несподіванками і страховищами цього дня, так отупів, що його уява при тій формі падала безсила, мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; стогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе у відповідь на них, заглушаючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затремтіла. Ще раз пролетів огнистий гураган вулицею від Маріяцької площі аж до Бзуїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захиталася. Ще один окрик із її верху. Калинович зирнув

туди. Що сталося з Валігурським? — мигнуло в його голові. — Невже він іще там, на своїм місці?

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Гранат, відбившись рикошетом від рогу костюлу, скочив на барикаду і вдарився о статую божої матері. І в тій хвилі луснув. Розбив на кусні голову статуї, розкинув барикаду. Кілька обломків — не знати, чи з граната, чи зі статуї — трафило старого Валігурського, він в агонії підскочив зі свого скорченого сидження в вікні костюлу, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилиною була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам! — почувся знизу дівочий крик; скулена постать у дверях костюлу скинула з себе хустку, випростувалася і скочила наперед. Не в добру хвилину. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася наперед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений догори колесами в барикаду. Падаючи згори, він якось зачепився і скотився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина таким робом опинилася під колесами, а тим часом із верху барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все те скляними, непритомними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли й подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де щезла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану ж жива? І згине привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді й потопчуть, баг-

нетами поколють її? Він нараз почав тремтіти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за кат і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі св. духа чути було гострі, різкі окрики команди. Ідуть до штурму! Ще хвиля й підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович не тямлячи нічого, скулений удвое, блідий, майже непритомний кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, витягнув з-під нього непритомну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина — і вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперек площі до вилету Трибунальської вулиці.

— *Habf acht!*¹ — чути було команду на розікостьолу, і Калиновичу видалося, що це гукнув хтось саме над його вухом. Він стрепенувся, але не кидаючи свого тягару, не озираючися, що духу побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжчою; властиво це послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражінь, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах, вогняні кружала забігали поперед очима; моментально все щезало перед ними. ноги тяжіли, мов би на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусилля волі, сила розпуки попихала його наперед, та й то йому здавалося, що ось-ось

¹ Позір, струнко!

упаде. Опинившись перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаера, він гримнув ногою до брами й крикнув:

— На милость бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинилася. Пара дужих рук немов би ждала на нього, простяглася й узяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося це так тихо, несподівано й легко, що Калинович в іншому разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок до купи. Ще хвилю стояв у сінях, мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі ось тут за брамою, почувися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розлитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там у його нутрі луснув пухир наповнений теплою водою, і та вода лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилився і всім тягаром свого тіла впав зомлілий на кам'яний поміст сіней.

VI

У камениці, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович, жила на першій поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імені, славна колись красою та маєтком, вона вийшла заміж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликала її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлі. Загальний запал захопив і його; він озброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому

більше слави серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра skonфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посаг, та й це через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона продала останки; перенеслася до Галичини, купила тут невеличке сільце та пустивши його в оренду, сама жила у Львові дуже скромно. Вся одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим як молоко волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою польською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього вогнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали й удавали, що також вторують похвальним гімнам на її честь. Що їм це шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім'я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхетський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи оце вже дванадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім'я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, колишніх повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі зв'язки та знайомості не лише в польських, але також у німецьких шляхетських та маґнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної всевладности та самоволі. Вона не щадила заходів та просьб,

вироблюючи одним посади, іншим амнеції, ще іншим увільнення з-під поліційного дозору, пашпорти на виїзд за границю, або дозвіл на пробування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все уміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прощаставши замолоду немалий маєток, графиня на старість зробилася скупю. Та проте вона вміла допомагати бідних чужими руками: тут напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або багача, який на radoщах, що „сама графиня“ написала до нього власноручно, трусне мошонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя, а там, коли діло важніше, а усмотрений виконавець її філантропійних інтенцій¹ тугіший на кишеню або вже був натягнений, вона йде сама, в жалобі, з урочистою міною на лиці, і з голосом повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого твердяка, щоб оперся її просьбі, тим більше, що за кожною просьбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза; через свої зв'язки й знайомості вона могла кожному пошкодити ще легше, ніж допомогти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши колибудь її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чимбудь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристращалася² чимраз більше до двох речей — вона робилася набожною, сповідалася щотижня в єзуїтів,

¹ Інтенція — намір.

² Пристращатися — ставати пристрасним.

молилася цілими днями і взагалі весь час, вільний від виїздів за філантропійними інтересами, присвячувала релігійним практикам; а друга річ, це була охота сватати молодих дівчат і паничів.

Роля свахи або посаженої матері була найлюбіша їй з усіх ролей, які могла відгравати ще в життю, певно, любіша від ролі Магдалени-покутниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала заміж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціялістах¹, ходачкових шляхтичах або урядниках, головне для того, щоб по двох-трьох роках могли віддати їх заміж по своїй волі і вподобі; саму відданицю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймати свою долю з рук ясно-вельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерти вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріальну жертву. Вона брала „на виховання“ дівчат не менше п'ятнадцяти літ, — молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним людям. Ті вихованці жили у неї в селі і нібито вчилися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. Зате віддаючи їх заміж, графиня давала їм „гардеробу“, цебто пару сорочок та іншого дешевенького жіночого убрання, та пару дукатів „на нове господарство“; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне

¹ Офіціяліст — дрібний урядовець.

віно, яке давала графиня, це була її протекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованиць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до „обов'язку“ і не забувала за них і потім.

Того дня, коли скоїлося бомбардування, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти й насупроти її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму льокайові Янові замкнути браму, а сама ставши біля вікна так, щоб була заслонена муром, а про те могла бачити все, що діється на площі, стояла весь час шепчучи молитви й визиращи крізь вікно. Декілька куль із площі св. духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та це не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі польонезу. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав останній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського костьолу, і дівчина, що сиділа в заглибленню, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він із дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свого льокая:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину до середини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер мабуть добачив іще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди й як він щез.

Порівнявшия з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував;

— *Compagnie halt!*¹

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. Всередині не було чути нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер заздвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по-німецькому. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій ліберії.

— Чим можу служити пану лейтнантові? — запитав він чемно.

— Хто тут живе? — запитав строго офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

— Пан лейтнант помилилися, — чемно, але рішуче мовив Ян. — Пані графиня не має нічого спільного з бунтівниками. Справді, перед хвилиною я відчинював браму, але лиш на те, щоби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в останній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І Ян, відступивши набік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що все ще безтямний і зомлілий лежав на кам'яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути, — мовив далі Ян, нахилиючися над зомлілим. — Під плащем цісарський мундир, на руках нема ані сліду пороху, тільки сліди чорнила на пальцях.

— *Todt?*² — запитав коротко офіцер.

¹ Компанія, стій!

² Мертвий?

— Ні, зомлів. Мабуть дістав кольбою по голові. Бачите, циліндер заломаний.

— Gut. Ich werde es melden¹. Як прийде до себе, задержить його. Compagnie, marsch!

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунявся передчасно та не попсував своїми признаннями заімпровізовану ним історію. А тепер аж легше зідхнув та подякував богові, що брехня побідила.

VII

В тій хвилі Калинович застогнав і відкрив очі.

— Де я? Що це зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми, — мовив Ян. — Не бійтеся нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудованням. В його голові шуміло, спомини недавню пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов вдивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М. Я впустив вас, як ви тікали...

— Ах! Так! А де ж та дівчина, що я ніс її?

— Нагорі, у пані графині.

— То вона не вбита?

— Здається, ні. Пані графиня тверезить її.

— А вже не стріляють?

— Ні, вже втихло.

— А не будуть шукати за нами?

— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.

— Були тут? Бачили мене?

¹ Добре. Я про це зроблю донесення.

— Бачили. Та ви не бійтеся нічого. Ваш мундир, ваші руки замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.

— Господи, тобі слава! — зідхнув Калинович.

— Значить, тепер можу йти додому?

— Я не радив би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.

— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить, що це таке?

— Ратуш горить. Вояки стоять довкола і не дозволяють гасити. Шукають по домах. Лишіться тут іще трохи, потім я проведу вас до вашого дому.

— О, спасибі вам! — мовив Калинович. — А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устати, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свого покою і завідомивши графиню про все, приніс йому скляночку вина, сухарів і овочів.

Калинович покріпився і сидючи в кріслі, поки Ян ходив услужувати графині, силкувався впорядкувати свої вражіння з недавно пережитих страшних хвилин.

У нього сильно боліла голова, чувся якийсь глухий біль у крижах, і в цілім тілі якесь отупіння немов після тяжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Увійшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за цим відчинились двері і увійшла графиня.

Калинович чемно подякував їй за рятунок, поцілував її руку й просив дозволу вийти й навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля столу й оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчарування в голосі.

— Так, ясновельможна пані, канцелярист при державній бухгалтерії.

— Ваше ім'я?

— Степан Калинович.

— В усякім разі це дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище й наразити своє життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновельможна пані графиня вибачать, — мовив Калинович, — я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, так! Чоловік не думає про такі речі, а йде за голосом патріотичного обов'язку.

— Ясновельможна графиня вибачать, — ще раз заперечив їй Калинович, — я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснув гранат і запалив папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загороджену барикадою.

— Авсе таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновельможної пані. Я не станув ні в якому ряді, але в куті, де б мене не досягли кулі. Я чоловік не военний.

— А ця дівчина, яку ви видобули з-під барикади, хіба це не ваша сестра, не товаришка боротьби?

— Ні, ясновельможна пані. Цю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як їй на ім'я. Догадуюся лише, що вона дочка мого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав забитий обломком гранату. Тоді вона вискочила з якоїсь криївки, крикнула „таточку“ і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився

повіз, а що в тій хвилі перестали стріляти, я виривався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс, сам не знаю куди.

— Графиня зморщила чоло і гляділа на нього гостро.

— То ви все не з патріотизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

— Графиня всміхнулася якось квасно.

— Хіба ж це політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду русин...

— Ah! Comment il est mal élevé!¹ — скрикнула графиня з виразом великого розчарування не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала змудженим голосом:

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свою адресу. Може вона захоче побачитися з вами: Adieu!²

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Ратуш згорів і з ним усі папери державної бухгалтерії. Калинович пробував на недобровільнім урльопі³ і нудився страшенно. Привиклий до неважкої, але щоденної правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував пострах стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав

¹ Як він погано вихований!

² До побачення.

³ Урльоп — відпустка.

дещо, пробував навіть писати вірші і зараз же палив усе написане. Пізніше, не вважаючи на сніг і сльоту, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що інше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя вирятував від нехибної смерті. Але задзвонити до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний прохід, до його дверей хтось застукав. Калинович завмер зо страху; він же ще боявся, щоб його якбуть не потягнуто до одвічальности за нещасну барикаду. Він не знав, що робити: чи замкнути двері й удати, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб увійшов. Але двері відчинилися без його запросин, до покою увійшов Ян у багатій ліберії і подав йому пахучий білетик.

— Пані графиня просять сьогодні на вечір, — мовив він, поклонився й пішов.

Увесь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибунальську, кілька разів заходив до каварні, читав газети та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх на бік. Нарешті прийшов вечір. Убравшись в повну свою парадну, Калинович узяв фіякра, бо на вулицях було болото, і під'їхавши до звісної брами на Трибунальській, подзвонив. Брама відчинилася, Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченім покою сиділа при столі в фотелю графиня, а обік неї бліда, тендітна пан-

ночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився й поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Якби не слова ясновельможної пані графині, то ніколи б не пізнав, — відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну, білу ручку, по якій ніхто не був би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі Наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане, — промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом, — подякувати вам за ваш справді героїський вчинок, що врятував моє життя. Оскільки знаю з уст пані графині, був це героїзм поневолі. Тим гірше для вас, що ви натрапили на бідну сироту, яка нічим не в стані відплатитися вам.

— Дуже низько пані ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, коли рятував вас, чи колибудь пізніше, хоч на момент думав про якусь заплату за це чи то з вашого, чи з чийогось боку. А тепер побачивши вас уперше, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя такої гідної і гарної особи, як ви.

При цих словах панна почервоніла і в заклопотанню глянула на графиню, та й Калинович почервонів і втупив очі вниз.

— Il n'est pas si mal élevé, comme j'avais songé ¹, — промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робить і що думає робити. Він відповідав на її питання попросту, щиро, нічого не прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та кивала головою. Потім попросила його лишитися ще півгодинки і повечеряти з ними. Вечеря була дуже скромна, а що графиня при тім не говорила багато, то й досить нудна. За вечерею Калинович сидів проти панни Емілії, а графиня між ними, при вузчій краю столу. Графиня заставила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам'ятного дня 1 падолиста, і Калинович чув, що цим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, декуди навіть з гумором, так що на лицях обох дам показувався легенький усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка, — промовила панна Емілія. — Дуже часто говорив мені про свого бюрового товариша. „Одинока щира і чесна душа в нашій бюрі“, так мовляв він звичайно, „лише шкода, що такий забитий шварц-гельбер.“

— Так, ваш покійний татко часто докоряв мені шварц-гельберством, хоча признаюся пощирості, ніколи не розумів гаразд, чим тут я заслужив на докори. Я чоловік простий, не вчений, і неочитаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить

¹ Він не так погано вихований, як я гадаю.

робити точно й чесно. Та й годі. Але це не значить, щоб я поза цими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого іншого народу.

— *Pas mal dit!*¹ — мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запросив коли до нас додому того закованого шварц-гельбера, — мовила далі панна, — але таточко не хотів. Він і не знав...

Вона не договорила й притулила хустку до очей, утираючи сльози.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні й пішов. Він не знав, що думати про цю свою візиту, про її ціль і значення, але почував, що без значення вона не лишиться. І справді, по кількох тижнях, деś при кінці лютого 1849 року, він дістав знов записки від графині, щоб потрудився відвідати її на хвилину. Цим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і плату, 20 ринських місячно, йому дають, але що буде далі, цього він не знає. Графиня вислухала його мови й сказала йому попросту:

— Подавайте до намісництва.

— Вельможна пані графине, — мовив Калинович, — я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг би податися, давно вже обсажені.

— То байка, — мовила графиня рішуче. — Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтеся. Залучіть, які маєте, свідоцтва, папери. Зрозуміли?

¹ Не погано говорить.

І не ждучи його відповіді, вона встала й по-
дзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Ка-
линовичеві плащ і калоші.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на
те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

VIII

Новий намісник Голуховський був уже звіс-
ний, як чоловік гострий, безоглядний служби-
ста, говорили, що хоче зорганізувати намісни-
цтво і загалом усю політичну адміністрацію
в краю, як свою праву руку й добирає людей
здібних, енергійних та рішучих. Калинович не
почував у собі таких прикмет; він був добра,
терплива та точна рахункова машина, але не
жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося,
що його надії на одержання посади в наміс-
ництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем,
а відповіді не було ніякої. Калинович ждав
зразу терпливо, з тою терпливістю впертого
та при тім пасивного русина, на яку зложилися
довгі віки політичної й соціальної залежності
та невласновільності. Він пробував через зна-
йомих возних та інших канцеляристів, що
служили в намісництві, засягати відомості, як
стоїть його справа, але ніхто не вмів сказати
йому нічого певного; одно тільки було певне,
що всі персональні справи взяв у свої руки
сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша
номінація в політичній службі не робиться без
його відома.

Положення Калиновича робилося чимраз
прикріше. По скасованню старої державної
бухгалтерії, яку тепер на нових основах пере-
роблювано на краєву фінансову дирекцію, йому
грозила перспектива, коли не дістане посади
в намісництві і не зголоситься заздалегідь до

якої іншої державної служби, лишитися зовсім на льоду, без ніякого удержання крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити в неї поради, а в разі чого й протекції, та все щось спиняло його. Нарешті, вже геть у великому пості, він наважився піти до намісництва, відібрати своє подання й аллегати¹ й подаватися куди інде, хоч би до суду. Та на превелике диво, якраз того самого дня, коли надумав цей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того й того дня ставився в повній урядовій параді на авдієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки затрусилися. Він увесь тремтів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та страшним паном, який йому видавався силою першою по цісарі, а другою по бозі. Та це не був страх розпуки й безнадійности, а навпаки, на дні того страху ворушилося радісне почуття, що чейже воно не надармо, що та авдієнція буде великим і щасливим зворотом у його життя.

Завмирало серце у Калиновича, коли того пам'ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портієрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмирало його серце, коли, проішовши пару сходів і довгий коридор, він увійшов до почекальні перед авдієнційною залею і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмирало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті викликав його й відчинив перед ним двері до авдієнційної залі,

¹ Аллегати — додатки, документи.

цього ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтямний увійшов Калинович до тої залі, оббитої червоними тапетами, з меблями також оббитими червоним адамашком, з великим бюро, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися яксь червоне море.

Він зупинився недалеко дверей не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюро встав високий пан з гострими та виразними рисами лиця, з носом довгим і гострим, як гуцульський топорець, з бакенбардами і виголоною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Цей пан міряв його уважно проникливими, не то сердитими, не то згірдиними очима.

— Слухай, Калинович — промовив нараз високий пан різким, трохи носовим і дуже неприємним голосом, — що ти собі думаєш? Ти з роду русин, був на польських барикадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на цісарську посаду до намісництва. По-якому це?

Ще досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому так, немов би хтось обілляв його окропом. От тобі на! Дождався посади, нічого сказати. Намісник знав про його пригоду з барикадою! Значить — замість посади попруть на старі літа в рекрути, як багатьох інших барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і трясся всім тілом.

— Ну що, не вілповідаєш на моє питання? — настоював намісник, не зводячи з нього допитливих очей і очевидно любуючися його смертельною тривоною.

— Екс... екс... екс... — пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — захопив його намісник, трохи зм'якшуючи голос.

— Ексцеленціє.. я... я... власне... хотів, — вигукував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання.

— А то чому?

— Бо розміркував.. що я... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розміркував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графичню? Щось немов долонею затикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пута на його язик. Ні!

— Я... я був дурний, — вищідив він.

— Бачу сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибредхатися. Ну, скажи, нащо мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претенсії на високу посаду... я на найменшій готов щиро й чесно... — осмілюся промовити Калинович, у якого лагідний тон намісника знов збудив деяку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович, — перервав йому намісник гостро, морщаючи брови, — не говори мені про свою ширість і чесність. Це твої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. Будеш нечесний у службі, підеш до криміналу. Будеш нещирий у службі, нажену тебе. Про це нема що й говорити. А мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, кованих на всі

чотири ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази й навіть те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядово й ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й потерпіти там, де через це можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі без волі, без сумління, а про те все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника не здатний, — мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою й буде, — згідно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть, уважаючи авдієнцію закінченою. Та нараз намісник обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехотячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам'янім, мов сокира нагостренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся у душі.

І що ти зробив тій панні, що вона відтоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Екс... екс... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках.

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди і заспокій її. А як будеш мати від

неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претенсії, тоді приходить сюди по резолюцію. Інакше й бачити тебе не хочу.

Мов п'яний, вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскочила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи як і куди, він якось поневолі опинився на Трибунальській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, провадив його до графині. Гикаючись і плутаючися, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися не гарно, не по-кавалерськи, — гостро й холодно мовила до нього графиня. — Ви ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а проте стілький час не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скільки вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович, — клянуся сумлінням, що я нічогосінько не завважив! Та й де ж би я смів!... Я чоловік без становища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче! Графиня повела Калиновича до сальону, де за фортепіяном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня, — представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє, — мовив Калинович, наближаючися та цілуючи її руку, — вибачайте моїй сліпоті. Але такого щастя я ніколи не міг надіятися... не смів би...

— Ну, ну, не треба бути знов таким несмілим, — мовила, всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руку панни Мільці, —

в оцій радісній хвилі не відмовте бути нам сиротам за матір!

І вони обое впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи їм руки на голови.

Не минуло й півгодини, як Калинович знов вертав до намісництва, цим разом уже на правду п'яний, — п'яний не лише двома келішками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п'яний щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так то добре! — мовив намісник —

Гратуюю тобі заручини і прийми від мене оце!

І намісник подав йому срібну табакерку, повну дукатів.

— Це на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціяла з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі від завтра; завтра починається й служба.

Намісник махнув рукою — аудієнція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був певно найщасливішим часом у життю Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна й висока, в порівнянні з давнішою, посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він у ласці в намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Властиво не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його точність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром

по шлюбі показалося, що Мільця ані не думала плакати та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графиня, якій доконче захотілося віддати її за нього заміж і позбутися її з дому. Подружжя було зовсім не добірне, і Мільця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він немилий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе і майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його „rusinstwo“¹ і пильнувала, щоб воно, борони боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п'ятьох рсках такого життя Калинович почав пити, а застудившись раз якось узимі і набравшись черевного дуру він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до шиночку, випив там чотири гальби зимного пива і звалився без тям до долу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикликаний милосердними сусідами, тільки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона. — Умирай уже раз. Затроїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю притомність, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до стіни й сконав.

Його сини вирости на гарячих польських патріотів; про український рід свого батька навіть не чули ніколи.

¹ Русинство, — українство.

І скільки то їх, больних і невольних героїв, гішло отак на пропале! Здавна привиклі цінити себе і все своє за нізачо, а бити поклони перед чужим, вони при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а в чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яті. Забуттям покриває також потімність їх діла й могили.

1889 р.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

І

Було це зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Ступосян розкинулося широко по крутій долині, перерізаний гірським потоком, що тепер скований грубою льодяною корою та присипаний снігом тільки де-де глухо булькотів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі, сполучені одні з одними хіба вузькими, в снігу протоптаними, стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, льодовими соплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздилася між гілляками верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти світу серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могутнім частоколом, що ночами від вітру стояв, немов велетень конаючи в страшних муках, що в мороз тріщав та стріляв, мов воро-

жий табір, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село, там у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, дерев'яний, із ганком, чисто вибілений і обведений високим парканом. У тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий удовець із сином одинаком Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчивши в Перемишлі гімназію, від десятиох літ покинув школу й жив при батькові, помагаючи йому завідувати господарством, а властиво проводячи найбільше часу на полюванні і поїздках по дальших і ближчих сусідах, свояках і знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 70-літній, кріпко збудований і здоровий шляхтич старої дати, провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручатися до нього, так що цей мав багато вільного часу і міг займатися „політикою“. Ще в гімназії він гаряче перейнявся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу, не переставав цікавитися пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних емісарів, що ходили по краю, щороку їздив на пару неділь до Львова, щоби погуляти на балях і розвідати, як стоїть справа відбудовання вітчизни, і в останніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околичної шляхти, але також між селянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже нерад був тій синовій політиці — раз тому, що вона дещо трохи коштувала, а подруге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісарів у його домі наробили йому багато неприємности, хоч власті й не знали про все, що було направду. Комісар

Курцвайль завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сільських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб цей поведився з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало що не жадав цілковитого даровання панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів, — повторяв заклопотаний батько. — Одинокий спосіб, оженили його з якою енергійною та господарною шляхтянкою, яка би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця на разі не було видно, а „політика“ не давала самому паничеві думати про женитьбу.

Оце власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином, і перебирав у голові всіх знайомих панночок. Надійшли м'ясниці, сама пора для весілля. Господарство в останніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину nerado, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тим часом податки плати. В селі був голод і треба було, майже половину господарів, рятувати на переднівку. Дуже придалась би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила б, і фінанси поправила б. А то що: і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не дозволяємо, і госпо-

дарства, здається, пильнуємо, а тим часом усе йде як з каменя, довжок у сяніцьких лихварів росте та й росте і нема надії вилабудатися з нього.

Пан Пшестшельський був у хмарному настрою. Поснідавши рано й обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносився з гумна густий стук щіпів, мов далекий компанійний карабіновий вогонь), він вернув до покою й доживав другого снідання. В животі трохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чуття голоду, самоти та самотності придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супротиленої отвореної кухні. де кухарка при допомозі двох служниць поралася коло печі.

— Десь тут недавно були, — відізвалася одна служниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кляти, — додала друга.

— По що йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманові¹ владити залубеньки².

Пан запер двері й знову пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової сніговійниці. Чую це добре, ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай їде. Може там збереться яке товариство, піде забава,

¹ Фірман — візник.

² Залубеньки — маленькі санки.

пани будуть... ану ж може котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Це був так само високий і статний мужчина, як і його батько, осмалений вітром, синьоокий, з довгими, по-уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергійну вдачу й сильну волю, а сині очі надавали цьому лицю вираз якоїсь ідейности й замилювання до мрій та фантазій. Він був убраний по господарськи, але чисто, в „польських“ чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого, сірого сукна, в короткім вище колін козушку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день татові! — промовив м'яким та звучним голосом.

— Добрий день! Ну що? Де бував?

— Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього немає.

Нікодим скинув козушок і передягся в черму, свій звичайний стрій.

— Збираєшся їхати кудись? — запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О! — Здивувався батько. — А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не татків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: „Прибувай, важні вісті“.

— Агі! Граф К.! Та не знати котрий, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Досі ні.

— Ну й не догадуєшся, чого тебе потребує?

— Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса навхрест, а на полях чотири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z. — а це що значить?

— Jeszcze Polska nie zginęła¹.

— Там додідька! — буркнув старий пан.

— Що не подобається тобі? — якось прикро запитав син. — Я думав, що це повинно тішити тебе.

— Як може мене тішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею душею, що Польща не пропала, працюйте, про мене, над її відбудованням, але пощо вивішувати свій патріотизм на печатках, викрикатися його з дахів, вибублювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дражниться такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидше пошкодять вам, ніж допоможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронився Нікодим. — Люди людьми, таточку, а поляки поляками. Їм не досить патріотизму в глибині серця, їм треба патріотичної одежі, кокард, печаток, фан² і відзнак. Такі речі тягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного патріотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Це певно вони притягнули й того графіка К., марнотратника, неробу та гуляку. Даруй мій сину, але справі, котрою керує цей панич, я не можу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз би відкараскався від неї.

¹ Ще не змерла Польща.

² Фана — прапор.

— І мені це не дуже подобається, що він має в руках нашу печатку. В оточуванні комітеті засідає купа паничів, котрі вже від давна балакали про те, що треба когось для „фірми“. Здається, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке в них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності льокай, розмова перервалася; тільки десь колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді й ширшої конверзації¹ цією мовою не могли провадити.

По сніданню батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш? — запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випадє. Може там яка забава склеїться. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готовий до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якось неприємно.

— Не розумію, Димцю, — мовив він хмураючи брови, — чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти котрогобудь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кінсьми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте сами, який він до всього проворний і який вірний мені.

¹ Конверзація — розмова.

— Але мені то дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, зайнятий пакуванням подорожньої валізи¹, підняв голову й видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про це поговорити з тобою, та на це треба би вільнішої години.

— Ну що ж, говоріть!

Старий оперся на палиці, не сідаючи, а син стояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час, — мовив старий по короткім ваганню. — Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одне тільки скажу тобі: будь обережний із тим Грицем і з тими парубками... там... знаєш?... і з усім хлопством. Будь обережний! Щось там вариться й кипить між ними. Чую, що пахне чимось недобрим. Нібито вони гнуться й хиляться і не грозять, а проте в очах і в голосі і в руках видно щось таке, як було в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилею в життю пана Пшестшельського і його діничного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою ексекцією. Пан Пшестшельський і досі не може без злости згадувати про цей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь толоки, за пустки, що були первісно рустикальні², а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, вкінці за різні кривди, на які жалувалися піддані. Ця суперечка довго ходила по судах,

¹) Валіза — чемодан.

²) Рустикальні — селянські.

піддержувана головню кількома заможнішими, письменними селянами, між котрими визначувався Гнат Тимків, сільський плєніпотєнт¹, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами. Він довгі літа докучав панові різними процесами і деякі справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимось способом відпис старих Йосифінських інвєнтарів², де були списані всі громадські ґрунти, повинності й данини, він у 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу ґрунтів і відшкодовання за збільшені данини й надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками й військовим постоем, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки в селян, але й у дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб відбити його. Прийшло до бійки між селянами й двірськими посіпаками. В тій бійці найгарячішому з тих посіпак, двірському злісному Онішкові Кострубові поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвєнтар, котрого по закону йому невільно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по тій екезекуції впали нові обов'язки — запомагати цілу зиму обдертих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча в обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до

¹ Плєніпотєнт — уповноважений.

² За часів Йосифа II були переведені описи земель.

двору. Кострубіха була халупниця¹ і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусіла віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свого сина, даючи натомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був кріпкий, рослий парубійка, незвичайно сильний, відважний і завзятий але мовчазливий, скритої вдачі. Натомість Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волоссям, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, одвертий і добрий, видно, вихований в достатку і свободі. Батько змалку навчив його читати й писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвитих, притупих, заляканих та брудних сільських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, за те панич Нікодим дуже вподобав його і поти налягав на батька й на стару Гнатику, поки його не взято до двору на службу. Панич відразу взяв його собі і не стільки вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добрість

¹ Халупник — той, що не має своєї хати, а винаймає або „живе в комірному“.

відплачувався йому такою вірною і старанною службою, що панич не міг його нахвалитися. І коло коней він умів ходити добре, і стрілець з нього був незрівняний і на ловлення пстругів у потоці знав тисячні способи і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві пожиточним і служним.

Зовсім інакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то як говорили в селі, найвірніший панський собака, в Осипа від малку була зовсім інша вдача. Не знати, чи від матері, що була зроду шляхтянка і вийшовши заміж за підданого мусіла робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від сільських дітей, що, повторяючи слова своїх батьків, ганьбили й проклинали його батька, досить, що Осип набрався глухої ненависти до пана, до двору і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий він не раз робив іншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили інші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрозуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть частував буханцями. Дійшло до того, що раз Осип зайшов через це в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, цей віддав йому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпіхліра ¹, на другий день відвезли до Сянока й віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе трохи винуватим у тому нещастю, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попросився з рідним селом.

¹ Шпіхлір — комірчина.

Це було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарівся передчасно, послаб, зігнувся; Коструб кепсько вилічений лишився до віку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батьківське чуття.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий, го-го! Там із нього швидко злість виженуть, хоч би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала й перестала; треба було працювати і на себе й на каліку чоловіка, і ще й відбувати щомісяць чотири дні панщини. Щоправда, пан допомагав св. його вірного слугу і хлібом, і стравою, і збіжжям, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіті, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом ходила на польові роботи, найчастіше до пана за гроші й страву.

І в Грицевім життю настала переміна. Батько вернув із криміналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по-людському обійшовся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з паном. Він учинив це не так може з щирої прихильності до пана, як для того, щоби подобру видобути з двірської служби свого любого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами на розмови, в которих силкувався викладати парубкам свої

патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до цієї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був нерад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаганду. Правда, старий Тимків трохи радий був, що панич так любить його сина і не противився, коли панич брав Гриця з панщини — краще ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа; але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся бога, вважай! Держися на остерозі! — остерігав він. — Це чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! — говорив старий пленіпотент. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потім пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, це може бути. І він постановив собі по ширості розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Недовго перед Різдвом зчинився рух. І Сянока прибули урльопники. Несподівано для нікого їх пустили з війська на свята і то не на кілька день, а „до заволення“, як говорили тоді. Це була незвичайна ласка. Село ожилося, загомонило: прибуло де-

сять найкращих хлопців, між ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє військове життя, про те, що бачили й чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що ж думають татко, що знов щось таке починається, як тоді? — запитав Нікодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий кримінальник Тимків знов щось рие між людьми. Дуже йому гребінь відріс через те, що ти з його сином панькаєшся.

— Це вам так здається! — з легковаженням промовив Нікодим. — Я нічого подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї засліпили. Ти будеш панькатися з ними, поки вони не прийдуть з ціпами й косами і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то годиться таке видумувати! — скрикнув Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. — Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось такого довідаюся, що в селі якісь бунти, якісь непокірні розмови йдуть, то не буду чекати на військо. Кого зловлю, велю так випарити, щоб йому відхотілося язиком молоти.

— Ей, татку! Бійтеся бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтеся! Уважайте, який час надходить!

— Ет, дурень ти, та й тільки всього! — скрикнув старий і плюнув гнівно. — Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що це небезпечна гра! Ліпша стара метода. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі й не до патріотизму! Це моя думка і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, покванно вийшов із покою. Нікодем тільки головою похитав і взявся далі пакувати свою валізу.

II

Була субота. Вечоріло. Небо вияснилося після кількадечної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекому кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвону. Село в синявім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки понад стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

Зате в дворі було шумно й гучно. В stodolі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до такту лускіт ціїв. Кільканадцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне й вищіяне зерно до шпїхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки котилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Отамани та десятники з нагайками й костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпїхлірі й записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Велїть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він вийняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку й перехристився, шепчучи „Anioł Pański“¹.

¹ Ангел Божий — вечірна молитва.

— Годі, вже! — пішли з уст до уст панські слова і розручана по всіх закутках широчезного гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу, зупинятися. Перш: жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шіхлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожна з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до цієї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а як же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров, і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєш що їсти?

— Та дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками до лісу клепки рубати.

— Так? Ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу¹, щоб його взяли знову до війська й не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама не раз не можу пізнати його. От і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

¹ Циркул — округа.

— Так? Ну, то дуже мене це тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що це вийшло йому на добро. Що було би з нього тут у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай боже ясному панові здоров'я! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи що іншого сказати на цю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку й пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали стукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повітрясати приколотки, поскладати їх на купу, попідмітати вимолочене зерно, повиносити трину¹ до половника. Все те робилося якимось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люди бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радості, яка звичайно являється в чоловіка при закінченню тижневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтесь! Рушайтесь! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, зв'язано кілька околотів соломи, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоено телят, насипано свиням посліду в коритця, накладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок! — загуло по подвір'ю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський, пихкаючи люльку, замкнув шпіхлір і сів на колоді, що стояла бли-

¹ Трина — дрібна солома.

зько дверей, під навислим дахом цього невеличкого, мурованого будинку. Звільна, важкими кроками сходилися робітники від ціїв, вил та віячок, випростовуючи плечі, обтрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане, волосся, важко відхаючи. Два слуги принесли дубову лавку й поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на однім місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпотент поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнате! — мовив пан, — що це має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питав, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрожувався на панів.

— Я не відгрожувався, — спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Домагальський, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростувався і мовив:

— То так було. Підходжу я до молотників та чую здалека, ції не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки перетрясали, — втрутив Гнат.

— Став я за вуглом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить. „А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якесь повстання задумують. Занадто добре їм діється, замало їх Москаль бив“. Був би ще далі говорив, але котрийсь побачив мою тінь із за вугла і в тій хвили розмова затихла.

— Чи то правда, Гнате? — запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осени не намовляє наших парубків до повстання? Та же ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені тим люди і собі ж обізвалися.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже перемиг своє зворушення й зірвався з місця.

— Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними й послухними, а ви дурні от що з цього зробили. Ви сами бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей, люди!

Гнат затремтів при цих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас пострікаєте кримінальським хлібом, то дай боже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревно пан і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі. — Ти мені

смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що це зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуйте того!

— Ти ще гроиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже недавнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двадцять п'ять, а цьому старому бунтівникові скільки влізе.

Та люди не перелякалися. У них очевидно кипіло. Їх було стільки, що кинувшись нагло, могли ногами потоптати й пана і всю його двірню. Пан очевидно й сам бачив це, та злість засліпила його. Гайдуки стояли коло Гната й не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть! — кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтеся! Досить того збиткування! — гомоніли люди. — Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що в його сусідів зачинали в очах грати злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди зверталися на купу ломаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі, — крикнув він. — Заспокійтеся! Нехай цей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже cedo-вго його панування! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його! — кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били досхочу; пан не мав охоти числити, а фукаючи і спльовуючи, ходив по подвір'ю. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання і крізь полотно почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знав на другий раз, як говорити з паном! — крикнув пан Пшестшельський. — Марш усі додому!

І ще раз плюнувши, він пішов до двору.

III

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати. Звільна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів стягатися купками на „шлябант“, при котрому стояв лісничий. Він держав у руці „квитаруш“, записував кожного, скільки хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квиток, віддирав його й давав рубачеві. Рубачів було кількадесять, то воно тяглося досить довго, поки всі отримали квитки. Ті що мали квитки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купую.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо це не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірливою купою рушили до села.

— Хлопці, — відіззався Осип, обертаючися до всіх, — та розповіжте бо, що це у вас за

вечерниці з паничем? Одного, другого питають, та вони щось мені бовкнуть та й утікають. Ну бо, скажіть по щирості!

— Коли бо нам панич гостро наказав не говорити нікому, поки час настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Деякі парубки задукалися.

— Та справді, що воно таке й до чого? Панич говорить багато і не договорює.

— Ну, що ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути беруть, що сіль дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тисне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив! — зареготався Осип. — Ну, але який же кінець хоче зробити панич із усею тою бідую?

— Та каже: всьому винні німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба німці завели панщину? — скрикнув Осип.

— Та панич каже, що німці. Вони наказали писати лівентарі¹, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися! — додав другий парубок. — Послухай, якої співанки навчив нас панич. А ну, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканадцять молодих голосів затягло пісеньку:

¹Лівентар — інвентар.

Прийшли німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сіль, табака!
Кожний німець собака:
Що з поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька! —
зарегогалися парубки, скінчивши співати.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. —
Тільки не дай боже щоби про неї довідався
пан комісар, або який інший урядник.

— Або що?

— Ну, співали б ви її собі по пару літ на
Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім живуть закляті
царевичі, а все в кайданах та до тачок прико-
вані, а їх пильнують дракони, а все при
шаблях і під карабінами.

— Господи! Що ж воно таке? Ми гадали
що тільки в байках таке є, а ти говориш...

— Ой, та й дурні ж ви! — огризнувся Осип. —
Ну, то скажу вам на розум. Грай гора, по-
німецьки Шпільберг, то такий фестунок¹, що
в ньому карають найтяжчих кримінальників. А
тепер такі накази гострі, що за отаку пісеньку,
як нічого, дістанеш пару літ тої Грай-гори.

— Ой, господи! — жажнулися парубки — А
панич нічого нам не казав про це. Правда, він
казав мовчати, але то тільки до якогось часу.
Потім, каже...

— Коли потім?

¹ Фестунок — кріпость.

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усієї нашої біди.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

— Ага! — мовив Осип. — Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про це не говоріть. Навіть татові ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори! — гомоніли зацікавлені парубки і збилися вкучу довкола Осипа.

— Пани приготують повстання проти нашого цисаря і хочуть і нас, хлопів, затягнути до нього.

— Го, го! Не діждуть! А то яким правом? — закричали парубки.

— Тихо, хлопці! — мовив Осип. — Знайте це кожний для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є! — обізвався один парубок. — Він нас горілкою частує, пироги¹ каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борше² повинен знати, що вільно, а чого не вільно. А коли то Грай горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я! — загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці, — мовив Осип. — Слухайте мене! Я вас на зло не наведу. А панич, кажете, добре з вами поводитьься.

¹ Пироги — вареники.

² Борше — скоріше.

— Душа, не панич! Горілки дає щовечора. Гостить нас на вечерницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдається.

— Може би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придасться? Вже, як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложить, а свого не попустить.

Осип перервав цю розмову.

— А де ті ваші сходини бувають?

— У старої фірманки¹, у Митрихи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходини?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдять же ж виніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повите сутінком: тільки де-де крізь пільму прорізувалися криваві іскорки—це світло з сільських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з дальшим світом і йшла до Лютовиск. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках обтулений важкою медвежою шубою сидів панич Нікодим. Тільки його лице з довгими негостреними вусами виднілося з-посеред м'якого медвежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці! — гукнув панич.

— Доброго здоров'я паничеві! — відповіли парубки.

¹ Фірманка — жінка візникова.

— А що, ви з лісу?

— З лісу.

Парубки проходили попри залубеньки, кланяючися. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали й перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він очевидно хотів щось сказати парубкам і для того, побачивши їх здалека і почувши їх голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа, завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечері приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукнувся на паничеві слова. Швидко вони ввійшли в село і почали розходитися по хатах, а панич із Грицем завернули в бокову вулицю, що понад потік вела просто до двору. Не доїздячи до двору, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, в'їхав на подвір'я.

IV

— Таточку, повстання буде! — скрикнув Нікодим не дуже то голосно і не дуже то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнадцятого лютого.

— Що, що що? Вісімна-дця-того...

— Так є. Реченець у Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині, і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кожний дідич має узброїти своїх свояків здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціялістів¹ і тягти з ними на означене місце.

— На зламану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кров'ю пахне, тут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами! — гнівно скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх, куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, пов'язати вояків, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їж! З льокаями й мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю, — і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі й дивився йому просто в очі, — ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунувся.. Скажи мені по щирості: віриш, щоб це далось зробити?

— Не дуже, — припущеним голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч трохи.

— Ну, що ж! Так зовсім неможливий той плян не є, — живо мовив Нікодим. — Якби з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кожний привів з собою хоч по п'ять

¹ Офіціяліст — службовець.

людей, то була би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенький, усього один батальйон піхоти і дві шкадрони драгонів. Уночі не трудно би було...

— І невже твій головусий графік піде на це?

— Видно по нім, що не дуже його серце тягне до цього. Але там Дембовський був. Ах, таточку, якби ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і плутають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов би против гармат. Усі труднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення в того чоловіка величезна! Попросту стидно робиться сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він охоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка то одне безграничне посвячення для вітчизни, одна любов, одна боротьба, одне ходження перед багнетами й шибеницями. Стидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Оце і є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра б не знайшла свого запаленого апостола й свого мученика. А такий один тягне за собою тисячі, навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робиться великою ідеєю, робиться безсмертною.

А потім, пройшовшися кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші пляни?

Нікодим поблід як стіна.

— Що ви, таточку! Як же можна. В тім ціла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготувитися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гірким насміхом мовив старий. — Де стільки тисяч людей знає про це, говорить про це, переписується про це, де навіть листи запечатують косами й повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що скільки разів у нас бували ті емісари, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що це Осип доносив.

— Осип чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже мабуть знають про ваш плян.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запитав Нікодим. Його серце тьохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшельський, — прибігає до мене Домагальський і говорить, що хлопи на тоді говорять про близьке польське повстання. Які хлопи? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що ж говорив?

— Те й говорив, що пани ладяться до повстання. Вечором я запитую його, що це таке і по що

він говорить, а він до мене гостро, знаєш, ставиться так, мов він тут пан. А хлопці також за ним Ну, цим разом я не дав собі по носі грати...

— Таточку! Бійтеся бога! — скрикнув Нікодим. — Чей же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по голові погладити?

Панич обома руками вхопився за голову й, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі стогнання.

— Ну, що дурієш! — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Аджеж те, що ви робите, то стричок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі стричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, рятуй мене! — з розпукою скрикнув Нікодим і, вхопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувся назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі й світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле сталося, що я велів побити того Тимкового, це так. Але знов так надто зло не сталося Непокірного хлопа ламай у першій хвилі. Гостро з ним! Без слабости, без чутливости. *Rustica gens optima flens, pessima ridens*¹. А Димцьо позлоститься й перестане,

¹ Хлопський рід найкращий коли плаче, найгірший, коли сміється.

я його знаю. От в тим повстанням то справді біда, але може то ще ялось буде. Може воно обійдеться й без нас.

І він завзято запихав, тягнучи щосили люльку й пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий Гомерівський „Зевес Хмарозборець“.

V

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, вариться „мандибурка¹“, в інших кипить окріп на стиранку², пражиться молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на стиранку. Гриць, нарубавши дров, доглядає печі. В хаті тихо. Чути тріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць із тихим усміхом дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечерея смакує. Їжте, дітоньки, їжте на здоров'я. Згадуйте доброго пана й доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Якби не він, то баба Митриха мусіла би ходити по жебранім хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а свояків у баби нема, дітей вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму як билинку в полі. Га, хай з богом спочивають. Може баба

¹ Картопля.

² Стиранка — затірка, маленькі шматочки рваного рукою тіста, що вариться на воді, або на молоці.

Митриха на щось господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйтеся, а не нагваряйтеся¹!

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендювання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двору, вона опікувалася ним, як своєю дитиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій не раз цілий тиждень ніколи було навідатися до двору. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За два тижні, 18 лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому це по дорозі; та дорога була така тяжка й небезпечна, що годі їм було розмірляти багато і Гриць сам не знав ще, що властиво мало статися і чого зажадає від нього панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билось в нього не то радісно, не то тривожно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про це Гриць не думав багато. І моторошно, й любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони здобувають ворожу гармату, як їх усе військо величає і хвалить.

Вогонь тріщав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий вогонь, розлягалися скажені крики. Він зажмурих очі й потону в мріях і прокинувся аж тоді, коли розбулькотаний окріп почав збігатиз горшка. Скрипнули двері і ввійшов панич. Гриць витріщив на нього очі, немов бачив

¹ Не сваріться.

його перший раз в життю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий, як стіна. Мовчки надійшов до столу й кинувши шапку на лаву, сів, не дивлячися на Гриця. Від економа він довідався докладніше про все, що сталося цього вечора, і був мов убитий. Одне те, що селяни очевидно знали щось про близьке повстання, а друге те, що батьків нелюдський вчинок викопав, як здавалося, пропасть між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав у загальних рисах плян і реченець вибуху. Тепер і він готов перекинутися на бік противників, зрадити все урядові, а тоді очевидно пропала справа.

Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Цей очевидно ще не знав нічого про те, що сталося з його батьком. Чи сказати йому це? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, брідиться ним? Панич ішов до Митришиної хати й силкувався видумати щось, але ввійшовши до хати й побачивши Гриця, він, чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвався він по хвилі зломаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лиця немає. Чи сталося якесь лихо?

Панич хотів розплакатися, кинутися Грицеві в обійми, сказати йому все, що сталося й просити, на колінах благати його, щоби задля цього не покидав святої справи вітчизни, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов стиснене клещами, він не рушився з місця, з очей не потекли сльози, а уста ледве-не-ледве промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надіюся, що зараз по-
приходять.

— Ні, серденько, не поприходять, — почувся
в дверях різкий, насмішкуватий голос. До хати
ввійшов Осип, що через відхилені двері чув ос-
танні Грицеві слова.

— Осип! — з переляком скрикнув Гриць —
А ти чого тут?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. —
Чого ти тут? Я тебе спитаю.

— Алеж тебе не прощено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Митрихи! — глузуючи, мовив
Осип. — Гей бабо, бабо Митрихо! — кричав він
над ухом старої. — Я вас сватати прийшов.
Хочете заміж іти?

— Заміж! О, а хто ж мене, синоньку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготався Осип. — Не
каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме.
Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи
тих Осипових жартів. Він у тій хвилі ненавидів
його, був би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш
сюди непрошений, видиш, що панич ось тут і на-
віть не поклонишся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось тут? — захопився Осип. — А,
я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — про-
мовив, ніби й справді досі не бачив панича. Цей
не відповів на його вітання, сидів, мов отума-
нілий. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш, —
мовив він їдовито, підсолоджуючи голос. — Не
чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли
ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я пере-
кажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, щоби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирався відци.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, та знай собі, що це мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато вмирає і тебе дожидає, ти мабуть того не знаєш, бо якби знав, то певно не сидів би і не заглядав у горшки бабі Митрисі.

— Мій тато! — скрикнув з переляком Гриць. — Мій тато вмирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент¹, що мусіли його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій! — скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинувся з Митришиної хати.

— Ха, ха, ха! — зареготався вслід за ним Осип. — Ото драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи насеред хати добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло столу без руху, мов труп, з затисненими

¹ Трактамент — гостина.

губами, з очима спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобутися навіть на одне слово.

VI

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоби панич промовив перший. Та цей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику оддалік від панича і опершися ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурів. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притуляю щурові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенувся й плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав тоді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сільські діти, почну з ними бавитися, а вони скоро що, зараз до мене: „Панський собака! Панський собака! Іди геть від нас!“ А мене так якби розпеченим дротом, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу додому, хотів би пожалуватися мамі. Виплакати коло неї, а вона сама сидить у куті на припічку та й плаче та й нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на теж я росла, як квіточка цвіла! Чи чого ж я ждала, що мене на старість погонять

на панщину, що отаманські канчуки будуть гуляти по моїх плечах!" Чую це і вже не плачу, сльози з горла капають назад у серце і печуть там, і душать, і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припик мого щура, як цей кине́ться, як не відчинить дверець, як не скочить, та просто до мене, як уп'ється зубами в мою руку! Я заверещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледве-ледве вбила його, мене мусіла водою відливати та хлібом та павутиною рани зати́кати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів би й сам мати де з ким такий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись, — Це ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим, не дивлячись на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красенько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечерниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досі не силював і далі не буду силювати. Чи стільки всього ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще дещо.

І він присунув стільчик близько до столу, сів напротив панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив припущеним голосом:

— Ви лагодитеся до повстання?

Панич зірвався зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви сами, загалом, панове поляки... по всім краю.

— Нічого не знаю про це.

— Ей, паничку! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопе! Як ти смієш?.. — грубо крикнув Нікодим, хмураючи брови.

— О, о, о! — кепкуючи, мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти смієш!“ Фе, паничу! Це не гарно і без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не допоможете.

Панич затиснув зуби з лютої й розпуки, але мовчав. Він готов був кинутися на цього поганця й роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводився так без церемонії з паничем. Що ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всеї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Поночі уоружені панове мають напасти на касарні, повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лотре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа. — Відки ти це знаєш? Я тебе не пушу відци живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а цей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару!

— Та ви, паничу, не гнівайтесь, — мовив він, не боронячися, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважлишу річ.

— Най-важ... боже, додай мені сили!

— От, то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєтеся. Я з Грицем лише стільки говорив, що ось тут при вас.

— В таким разі хіба від чорта.

— От то, то, то! Вгадали, бігме боже, вгадали! — регочучися, мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви ж сами сказали, від кого. А по імені його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуці. — Що це все має значити? Невже ж би все було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог.

Що було між нами, те було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.

Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового вдару.

— Видите сами, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в таким разі зачинати повстання...

— Алеж це неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже ні. Будте певні, що ні.

— А ти як це знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип, нахилившись до паничового вуха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

— Ти здурів Осипе! Це не може бути!

— Це правда.

— Але ж це...

— Мовчіть! Знайте своє й мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що сами знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившись в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід баба. — Ну, а що ж буде з тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я почекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хвилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи, ані ворузнутися, ані зібрати своїх думок до купи. Він був блідий, мов труп.

VII

У хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закривавленого, ледве живого, роздягли й положили на постіль. Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть, оповідають про те, що сталося, проклинають пана. Гнат глухо стогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку й почав цілувати її й обливати сльозами. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам таке? Обізвіться до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Це ти Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову й обіймаючи сина поглядом, повним любови й турботи.

— Боже мій, боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас ізробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого й розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов остовпілий. Сльози перестали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів вечеряти, довгий час сидів кінець столу, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя й худобу, позамикав двері й вернув до хати.

Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи й витираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'яко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посиджу. Може татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану бо й так не засну.

— Ви про мене не журіться! — мовив Гриць.

Мати помолившись, полізла на піч і швидко заснула. В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, по кінець батькової постелі. Надворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркунець свою монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушився на постелі.

— Що вам таточку? — запитав Гриць, схопившись з місця.

— Це ти синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе всередині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та й чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому всю роботу, всякі данини, а щоб і ще він мав право відбирати нам здоров'я?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Адже ж ми пробували, спротивлялися, та й що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах¹ надержалися, та й тільки всього.

¹ Кримінал — тюрма.

— Ні, таточку, це не повинно, не може так довше бути! — скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

— А що ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я допомагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає цього! Аж тепер я бачу його ширість, його доброту. Поки потрібує мене, поки я служу йому, поти він добрий і ширий!.. О, але вже я знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, таточку! Я довідався від панича, що за два тижні має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напасти поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди й каси. Це має бути початок повстання. Чуєте, таточку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закоштують трохи кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що! — мовив він ледве чутно. — За два тижні!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликати не кликав, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив із паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю стояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв напوماцки Грицеву руку.

— Слухай, синку, — мовив він. — Не йди ти до Сянока

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що ж, божа воля. Нехай знущаються, поки мають силу. Швидко може сами пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свого сумління не обтяжуй! Я певний, що це повстання наробить їм біди, але по що показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірять тобі, було би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть богу дякую, що таке сталося нині зо мною, бо може цей припадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що ані ти, ані жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його непотрібно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не стане, то пам'ятай собі мої слова! Пан-

ським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, пам'ятай, що їх Польща, то хлопське пекло; але коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люди і ти сам собі не будеш мати що закинути. Спокійне сумління, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цураймося. Вони ніколи не помагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілував батькову руку, обливаючи її гарячими слізьми.

VIII

Того самого вечора досить пізньою годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи ані слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, стискаючи його, немов боявся, щоб воно не трісло. Батько дивився на нього з-під лоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачачи, як син важко дихає і закусує уста мало що не до крові, промовив.

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке стогнання вирвалося з його грудей.

— Синку, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований промовив батько.

— Страшне нещастя! Страшніше, ніж я коли-
будь міг надіятися.

— Що, що таке? Говори бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстання, знає реченець, знає цілий плян до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця оті ваші печатки і змови, і втягання різних гулящих графіків, а? Ну, але скажи, відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив от тепер.

— Осип? Ну, то в такому разі це брехня, — спокійно й рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип цими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісінько все, що ми задумуємо. Від кого міг це дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає цього всього.

— Але дещо знає? — перебив йому старий пан.

— Знає, — ледве чутно відповів панич.

— То недобре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг це вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстання, але вже тепер пускають по селах накази, щоби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш! — скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари й старости потаємно скликають війтів і урльоппників і видають їм накази. По селах мають стояти варті й не пу-

скати нікого. А на випадок повстання, слухайте, таточку!..

— Ну, ну! — говорив старий пан, увесь тремтячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах нібито стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати, все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили й не перелякали старого пана.

— Ну, це все дурниця, Димцю, — мовив він. — Цього вони не зроблять. Цього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед цим страшним ділом. А коли би не думали зробити цього, то по що пускали би між хлопство такі поголоски?

— Як то, й це ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив це?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи це говорив йому сам староста, чи комісар, чи який інший урядник. Досить, що там є така думка і комусь залежить на тім, щоби вона розійшлася між народом.

Старий пан понурив голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала тривога.

— Що нам робити, таточку? — питав Нікодим.

— Роби, що знаєш! — прикро огризнувся батько. — Сам ти допомагав заварити цю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтеся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й інших.

— Інших! Тобі ще інші в голові! — скрикнув батько. — Ах, ти непоправний ідеалісте! Інших рятувати! Ми сами на волоску висимо над безоднею, а ти ще інших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до урядника й розповів усі ваші пляни! Адже через духа святого уряд не дізнався про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися, — мовив Нікодим. — До вибуху ще два тижні. Зараз завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе й буду благодіяти, щоби відкликали повстання. Аджеж це грозить загубою не самим повстанням, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймося відци і їдьмо за границю, хоч би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу поспробувати! Адже подумайте: три дні різні! Я здурів би потім, якби, не дай боже, справді прийшло до вибуху, а я знав би, що міг остерегти людей, запобігти цьому нещастю, і не зробив того. Це було б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди й до кого. Постараюся справитися якнайшвидше. Може застану ще Дембовського в Сяноці, це було би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходяться. Та сяк чи так я верну за кілька день і тоді поміркуємо, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук! — понуро мовив батько. — Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім стало. Серед важких думок батько й син попрощалися й пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалечка будучина.

IX

Минули два тижні від того часу, два тижні страшної непевності й тривоги для старого пана Пшестшельського. Нікодим, як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тим часом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урльопники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якісь незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до війта, оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевності й вижидання, старий пан сидів мов зачумлений у кварантані¹. Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Увесь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то стидався, не то боявся й глянути. Панщина йшла по-давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпїхлїрів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знав, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до корчми і пропивають, та

¹ Карантин.

Його душа була розбита, знесилена, він не мав сили ані відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урльоппник таки при ньому, без сорому й без боязні, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірватися й кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урльоппника, що, немов не бачачи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не брався вночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тижні як голуб.

А Нікодима як не було, так не було. Ані вісточки про нього! Ані вісточки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложено? Надворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, замети страшенні. Ані листи, ані газети не приходили до пана, — він жив мов у тюрмі сам самісінький зі своєю тривоگوю і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і нагострених на його загибель селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений реченець вибуху повстання вже зближався. А що, як Нікодим не верне й випадки заскочать його тут самого? Пан Пшестшельський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебратися на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні й дві пари коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати? — запитав візник, чухаючися в потилицю.

— Так, — мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Замість страшенна.

— Коби до лісу, а в лісі заметі такої нема.

— Ба, коби до лісу! — мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що ж, хіба це так трудно? Тягару ніякого, дві пари коней.

— Та я не про тее... Із снігом би ми якось порадили.

— Ну, а що ж там іще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люди.

— Які люди?

— Та от, хлопи. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже від учора по всіх селах на воротах варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без паса, а як панів то й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть, і до староства.

Пана Пшестшельського мов би ножем по горлі шелеснув. От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерті. Йому пригадалися слова урльопника на тоці: „За кілька день усе те буде наше“. У нього дух сперло в грудях. Він сидів мов остовпілий, дивився тупо перед себе і

нічогісінько не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухався в потилицю, хотів очевидно сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачачи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще тут? — немов зі сну прокинувся пан. — Чого тобі треба?

— Та я би хотів знати, чи лагодитися на завтра в дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка ж то дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома — подумав, пан і перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що це буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і боязко озираючися позад себе, немов лякаючись, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив притишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються страшенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по інших селах! Страшне щось лагодиться!

— Що ж, божя воля. Що бог дасть, те й буде, — мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тільки наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей сльози, густі, грубі, як горох, і закали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближче. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а сльози лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан, — мовив далі візник, — я би панові щось порадив. Може би воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велить покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовляться з ними.

— Добре сину, — ледве промовив пан. — А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо й думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті¹ до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так та не міг надумати нічого ліпшого понад те що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта й людей.

— Слухайте, війте і ви люди, — мовив пан. — Чую, що в селі відгрожуються на мене. Скажіть мені по щирості, що маєте против мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови й не знали, що сказати. Далі війт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожується. Ми тільки маємо гострий наказ із крайзамту² пильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував

¹ Церата — клейонка.

² Крайзамт — повітовий уряд.

людей, щоби ніякі бунтівники не волочилися.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де ж панів панич?

— Не знаю, люди добрі. Ще два тижні тому поїхав до свояків і від того часу не знаю, де обертається.

— Ой, не до свояків він поїхав! — промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав! — додав другий.

— Повстання йому забагається! Ойчизни! Цісаря й цісарських урядників із краю виганяти! — вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люди! — крикнув війт. — Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати й відвезти до крайзамту, скоро тільки покажеться в селі.

— Га, що ж, коли такий маєте наказ...

— Такий наказ! Гострий наказ! — потвердили селяни.

— Бачите, люди добрі, я сам, старий, немічний, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий.

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.

— Га, що ж! Ми людям ротів не позатикаємо! — мовив війт.

— У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і буків! — крикнув іззаду смілий голос.

— Люди добрі, — мовив пан. — Признаю перед вами, що я не раз був занадто гострий, занадто щедрий на ті буки, га, що ж, робіть

тепер зі мною, що знаєте. Бачите сами я старий, німичний нікого при мені нема, я у ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Неодного я рятував у потребі, неодному помагав у слабості, сами признаєте...

— Та то правда, правда, — озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, топлива хибує, беріть із мого. Беріть, скільки вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, корчмаря не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх будете мати перед богом.

Люди вислухали цієї промови й попросили зачекати хвиличку. Вони вийдуть на гумно, нарадяться і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якомусь часі ввійшли всі знов до покою і вийт іменем громади дав таку відповідь:

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби пильнували двору: ані панові щоби ніхто не зробив нічого злого, ховай !боже! Ані в дворі щоби щось злого против громади не коєно, от якби панич вернув або які інші пани наїхали. А якби щось таке робилося в дворі, в такім разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не

ручить. Є гострий наказ усяких бунтівників ловити, в'язати й відставляти до циркулу.

Пан Пшестшельський згодився на це. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою й бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевности і вічної тривоги. До двору йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. От якби панич вернув тепер, то з ним могло би бути зле.

Пан Пшестшельський не розумів гаразд, яке то „зле“ могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни мабуть уже чули дещо про різню по інших повітах, та не говорили про це панові нічого.

Х

Було це д. 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими, олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не курив снігами. Потемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами лежав на їх гіляках і тут то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на шпiлях горбів або стрімких берегах ярівся сніг сибюватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячися з південного боку на ту низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно б було ряд золотистокривавих цвяшків—це світло, що миготіло з тісних віконць. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях було тихо,

тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зідхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючися; це були вартові, що стерегли тут день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кривава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західньої Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусів доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи взимі для його здорових рук і прудкої вдачі було не так то й багато, і Гриць при допомозі матері й служниці сяк-так давав собі раду. Та цього вечора якось усе не йшло йому влад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопці ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня ані навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати свого пана під дозором, на грабівництво не хапатися, та держати гострі варті й чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дрож. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопці, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що це таке? Як могло це статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти цього й тремтів при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішатися в те повстання і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений

ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті й надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз стодолу, стайні і всі хлівці.

Коли проходив коло стодоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчій оборозі¹ щось зашелестіло сіном, а потім немов зідхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже цей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв. Значить, приставив хтось. Агов! Знову шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши це, Гриць в одній хвилині прискочив до оборога, вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а тоді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивайся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивався.

— Я чув, що там хтось є! — говорив трохи голосніше, але все ще здержано, Гриць. — Обізвися, хто ти, бо нароблю крику й покличу варту. Втікти не думай, я драбину відставив.

— Чи це ти, Грицю? — здушеним полусшепотом запитав хтось із оборога.

¹ Оборіг — чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз. Під оборогом складають сіно, жито, пшеницю і т. ін.

— Е, чи то один Гриць у селі! — відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би це міг бути.

— Гриць Тимків! Це ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я, панич, Грицю! — промовив голос із оборога, цим разом виразно й натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи! — мало що не скрикнув парубок. — А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на світі.

— Грицю, голубе мій! — шептав далі панич, — я вмираю з голоду.

— Ах, боже мій! — скрикнув Гриць. — Чекайте тут, я зараз принесу вам дещо попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати й по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при цьому.

Він, доторкнувшись його, зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз же побіг знов до хати і приніс сухе шмаття, чоботи, холошні, кожух та тут же на оборозі допоміг паничеві передягтися. Тільки тоді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи, боже, бачити, ані згадувати, ані оповідати нікому, що там діється! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтеся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, мама й слуга сплять.

— Тато в дворі? Що ж там робиться в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби пильнували двору. Не бійтеся, вашому татові нічого злого не станеться. Тільки вам не можна показуватися ані в дворі, ані в селі.

— Знаю це і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибель?

— Що ви, паничу! Я мав би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтеся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали гарячі сльози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтеся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зідхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про побіду, про відбудовання вітчизни, вони гострили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і попхнути на ворога!¹

— Значить, Осип правду говорив? — понуро мовив Гриць.

¹ Розуміється, п. Нікодим говорить тут в дусі тодішніх польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду не заперечують того: деякі урядовики в ту пору поводитися так, що серед селян могла повстати думка, буцім то уряд бажає собі різні. Розуміється, балакання про наказ із Відня, про фатальні „три дні“ і т. і. — легенда, а не історія. (Ів. Ф.).

— Страшну, криваву правду. Якби ти знав, що там виробляють з панамі! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані в суміш тіла, повбиваних і ледве живих, а за возами по гостинцях криваві річки лишають. Боже! Я бачив це на власні очі і здається, що від того виду ніколи в життя не засну спокійно.

— Ну, але де ж ви були? Як вирятувалися?

— Ах! Краще й не згадувати! — зідхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заноситься, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися два-три розумніші, кажуть: „Це може бути правда, але ми сами не можемо нічого змінювати. Наказ є 18 лютого починати повстання і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але може би ще далось щось зробити. Ідь до Ясла“. Поїхав я до Ясла, там те саме. „Ідь до Тарнова, там головна команда“. Поїхав я до Тарнова. Це забрало тиждень часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав, поки допитався до тих командантів, знову день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: „Бачимо й сами, що недобре, та вже пізно. Не спинимо руху по всім краю“. Аж тут бух, із Кракова йде команда, що не 18, а 20 вибух. От тобі й на! Настало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про цю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селах буриться, варті стоять і не пускають нікого. Крамарі дають людям горілку задармо, старости скликають війтів і урльопників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я, біда! Згадав про тата, що тут лишився сам, і, не дожидаючи кінця, подався назад. Та вже

в панській одежі годі було рушитися. Переврався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, та й рушив. З тяжкою бідою добрався до Ясла, та тут уже наскочив на запуси. Попав у хлопську чорняву, в саме пекло. Якраз там пару дворів спустошено, кільканадцять людей помордовано. Вхопили мене з фірою й не питаючи багато, навантажили мій віз тими трупами. Я пізнав між ними кількох із тих, що перед тижнем балакали зі мною і сміялися з мене. Як то мені було везти їх на своїм возі! Я не міг витримати довше. На однім нічлізі, коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв одного коня, ніби веду його напоїти, та за селом сів на нього та й чкурнув. У мене був значок від ватажка тої чорняви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта, там я покажу той значок і говорю, що везу пильні вісті в сяницьке, щоби й тут починати гулянку. І всюди мене пропускали й бажали доброго успіху. От так я приїхав аж до Сянока. Але тут ув однім селі мене пізнали. Щастя, що я був на коні. Кинулася за мною погоня, та не догонила, але я зіркував, що далі годі мені їхати селами. Я продав коня і рушив угору стежками. Три дні я йшов, копаючися по снігах, не бачачи душі живої, ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже лагодився вмерти чи то в снігових заметах, чи у вовчих зубах. Та дав бог, що все якось минуло. Я добрався до нашого села вчора коло полудня, просидів до вечора в лісі під смерекою, позираючи вниз і не знаючи, що тут діється; бачив, як варти ходять по селі, а коли смерклося, прокрався на ваше обійстя і виліз на оборіг, думаючи: або вмиру тут, або діждуся тебе, Грицю.

Гриць із правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці гаряче стиснув паничеву руку.

— Ну, богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас можете бути безпечні. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні, Грицю, — мовив панич. — Це не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Боїтеся мене?

— Ні, небоже. Я ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про це дали знати до старости. А в таким разі не нині то завтра можна надіятися в село комісара з ляндсдрагонами¹.

— Ну, і що ж? Чей же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Усі в селі посвідчать, що я з тобою товаришував, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі, перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійтеся бога, якже ж ви тепер дістанетеся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

— А через верхи ще тим менше. Там сніг, стежок не видно.

— Що ж діяти, коли мус?

— Ні, це не може бути! — мовив Гриць. — Я знаю ті стежки не так, як ви, а якби мені

¹ Ляндсдрагони — кінні стражники.

хто тепер казав іти на Угорщину, то я би розсміявся йому в лице. Це ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що тут. І не швидко там потепліє. Ні, про це нема що й думати.

— А я таки тут не лишуся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене тут, то не тільки моя смерть буде, але й татова.

— Ну, це ще хто його знає.

— Не потішай мене, Грицю! Тут не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить потішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Це не може бути, говорю вам. За тиждень, за два тижні, коли сніг по горах ствердне або розтане трохи, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке інше безпечне місце, десь далеко за селом.

— Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Це вже не те, що на Угорщину йти. Це вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед лісу є сіножать над потоком. На тій сіножаті є кілька повних оборогів. Там собі угніздитеся й пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад додому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля. Відтам уже недалеко, через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготувати для цієї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двору нібито закликати батька додому, а сам лишиться в дворі, постарається оповісти все старому панові й зажадає від нього для панича стрільби, пістолетів, пороху та

набоїв — ану ж звір у горах наскочить, або й лихі люди — трохи грошей, кілька хлібів, сиру, масла і, що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги¹ і щоби до вечора було готове, а вечором, щоби ніхто не бачив, Гриць забере все з двору, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич увесь день пробуде на оборозі, відпочине й покріпиться для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI

Два дні й одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подівся. Пан пустив його батька з двору на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: у дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць із паничем, прокравшись загумінками та горі потоком рушив в гори, з противного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера й комісара від староства з Сянока, пана Курцвайля. До староства донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера, Нікодима Пшестшемського, що він утік в напрямі до батьківського села! От тим то староство забажало мати його в руках і задля цієї мети вислало в село оцю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі двірські будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, стирт соломи й оден-

¹ Бисаги — мішок, подорожня торба.

ків¹, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісара те, що хоч і як гостро він розпитував старого пана, людей, що вартували коло нього, вїйта, присяжних і вартових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божилися й присягались, що панича від кількох тижнів не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, цього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопськiм убраннiу вернув до села.

— Ми його не бачили, — уперто в один голос повторяли селяни.

— Що ж, хіба б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не достану. Війте, завтра скоро світ ідіть, беріть моїх вояків і розвідуйте по селі, чи хто не бачив його, а де би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте й мені дайте знати! Я тим часом квартирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування й розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи попри хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, вїйт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потюпав під гору, поки

¹ Оденки — рештки зі стирт соломи чи сіна.

дійшов на Гнатове обійстя, а ставши коло вікна, застукав костуром у варцаб¹.

— Гей, ви Гнате! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обіззався голос із середини.

— А вийдіть но, щось вам маю сказати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав війт.

Гнат пошкробався в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане війте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і досі нема.

— Як то нема? А де ж пішов?

— Та не знаю. Вечором жінка прийшла до мене до двору, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечором сам і худобу напоїв, їсти подавав, він і не ночував дома.

— Ова! — мовив війт. — Де ж він міг подітися?

— Не знаю, пане війте, — мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журилися, не знаємо, що й думати.

— А панича тут у вас не було?

— Панича? А хіба ж панич вернув? Я його не видів.

Війт, зацікавлений цією новиною, вступив до хати, розпитав Гнатику, далі слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг подітися Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнате, ходіть зо мною до двору!

¹ Варцаб — підвіконник.

Гнат зібрався й пішов. По дорозі вїйт оповів йому про приїзд комісара і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякався і явився перед комісаром з таким заляканим видом, мов не знати який тяжко винуватий. Та комісар був тямущий чоловік. Він швидко побачив що з цим старим нема що говорити довго, але оповідання про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати в селян, що це за Гриць і довідався таке, що в його голові відразу блисла думка: ось тут і є правдивий слід. Гриць був найширший приятель панича в селі, в останніх часах його майже невідлучний товариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока й по різних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він шез зараз по полудні, а в дворі бачили його над вечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька що й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не тямив, чого він приходив, коли й куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнатове обійстя. Не довго й шукали. До високого, непчатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли заритий у сні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки¹, кучми, кожуха, чобіт і шмаття, одним словом, не лишилося ані найменшого сумніву, що панич справді був у селі і то на Гнатовім оборозі і разом із Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнатиха² лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого?

¹ Гунька — верхня суконна одіж.

Панич певно не верне, а Гриць? Ану ж оба вони втекли на Угорщину? Та й що властиво такого страшного зробив панич, щоб трудити за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомості про переступну діяльність Нікодима Пшестшельського в його ріднім селі“, і помістивши своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи“ з усіх, починаючи від старого пана, а кінчаючи на сільських парубках і дівчатах. Ціле село тремтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили як потроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах то не була така проста й невинна річ, як би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задармо. Кожна найменша суперечність у зізнаннях вияснялася на лавці під буками. Вияснялася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних пати-ків росла купа записаних (по-німецькому!) аркушів паперу, а провина панича Нікодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглася та інквізиція, тяглася й другий день. Напаковано повен шпихір людей, що з цієї або тої причини видавались комісарові підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона клялася й божилася, що панича на своїм обійстю не бачила й нічогосінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз опівночі хтось злегка застукав до вікна. Це був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна й вирнув на нього.

Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

— Де ти був? — спитав батько.

— З паничем, — відповів Гриць.

— А де ж панич?

— Далеко, може вже на Угорщині.

— Ти відпровадив його?

— Так.

— А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?

— Ні! Пощо мене там? Я допровадив його до границі.

— Ну, передягайся ж живо та обігрійся! — мовив батько.

— А де ж мама? Де Маринка?

— Не питай! Передягайся! Ось тобі шмаття. Ти певно голоден.

— А вже ж голоден.

— Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря, і за господиню, і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара й служниця ночують у панськім шпіхлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про це він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу й позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двору. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятички впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалося з уст урядника. Грицева незвичайна врода і смілий, інтелігентний вираз лиця зворушили його. Урядник устав і підійшов до парубка.

— Як називаєшся?

— Гриць Тимків.

— Скільки тобі літ?

— Дев'ятнадцять.

— Умієш читати, писати?

— Умію.

— Хто тебе навчив?

— Мої татуньо.

Комісар пильно вдивлявся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще пашів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу, і обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ю лавку й купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшись, написав титул, номер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нікодима?

— Знаю.

— Товаришував із ним?

— Та... панич любив мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А проти цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскриготав комісар. — Повиганяти! А хто ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.

— Ага! Змовилися! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити й похилившись над папером, записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

— Ну, а де ж він тепер, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відци, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки ж він узявся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому ж власне до вас? Чому не йшов додому, до двору?

— Видно боявся, а може думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадімо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, завідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Цього не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблула ніякий.

— Але бунтівник! Протип цїсарського уряду виступав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сірому, бібулястому папері. По добрій хвилі почалися дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— Ані татові, ані мамі, ані служниці?

— Нікому.

— Ані старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, це видно по нім, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?

— Не можу сказати.

— Якою дорогою ви йшли?

— Не можу сказати.

— Ага! Не можеш сказати! Значить, це неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісаре, я завів його...

— Не бреши! — крикнув комісар. — Ви вийшли відци позавчора вечір, а до угорської

границі відци сім миль. Хоч би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли би туди.

— А таки зайшли, пане комісарє, — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що це тобі ні на що не придасться. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу інакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а інакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей там! Сюди!

На крик комісара ввійшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та це не вдалося йому. Рука дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили з надвору, та довгу хвилю не було чути нічого, крім невиразного шуму й стукоту людських кроків у сінях. Щось так і тягло його встати й заглянути у вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ципів, що молотили десь далеко-далеко. Це був шелест здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — не-світський крик і лемент катованого чоловіка. Та цим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносився чимраз виразніше, немов усе в дворі, і люди, і вітер, і вогкий сніг під

ногами, і кури на подвір'ю, все, все притаїло в собі дух, затихло при тій страшній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, нетерпливо ждав першого крику катованого хлопця, щоб вийти надвір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило би податися перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер, мішаючися з тривожним стукуванням його серця, дуднів у його вухах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно стискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прозогом відчинилися двері й бліді, розхристані влетіли обое старі Тимкові й бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйтеся! Вони заб'ють його на смерть! А може вже й забили! Ой, божечку, божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — простогнав батько. — Відколи жие, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! Genug!¹ — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патиків, власне взяли до рук другу пару й били без тям, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один

¹ Стій! Досить!

на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батько й мати прискочили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мати, підводячи його голову. Грицеве лице було синє, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, сціплені судорогою, були холодні мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встромив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого більше, обернувся й пішов до двору.

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на стільки прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його по під руки, як малу, немічну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крові. Комісар зирнув на нього й зараз похилив очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не доводи мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках.

— Таточку, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвір'я. Ляжу на лавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу ані слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом цього простого сільського парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники ввійшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломила руки.

— Ой, горенько мое! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть додому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Аджеж бачите, він ледве живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмере по дорозі, то я не буду тому винен. Я його остерігав.

У тій хвилі ввійшов у кімнату старий пан.

— Пане комісаре, — мовив він поважно. — Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я поста-
раюся, щоби про це знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідли й затремтіли.

— Herr Schlachziz!¹ — мовив, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе й оцього парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

¹ Пане шляхтичу.

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі, — мовив, обертаючися до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свого сина, що треба для дороги. Не бійтеся! За те, що він зробив для мого сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його й вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам перебути цю лиху годину.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани, запряжені парою коней, а на них сковані кайданами за ноги й пообтулювані панською бараницею сиділи в парі пан Пшестшельський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижнях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар в арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, цей по першій переслуханню випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної влади поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки й до генеральної команди у Львові, і до губернії, й до самого цесаря. Гриць був відданий до війська „за політичне“, а для таких не було в ту пору жадної полегшії, жадного милосердя.

А панич пропав без вісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сільське життя в те пам'ятне пушання. Все пішло по-давнішому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хіба десь колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися в полудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри¹ гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіні, холоду. Та проте по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслися голосні крики, на одваху чути було гуркіт барабанів, по пляцу Конституції (тепер Маріяцькім) з диким вереском бігла юрба вуличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska!² — верещали вони, граючи на носі перед поліціантом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціант.

— Як то не вільно! Конституція! Тобі не вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

¹ Фіякр — фаетон.

² Хай живе Польща.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена зі старших, поважних людей, та й ті були всі мов сами не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poset Dylewski!¹

Це був день вибору посла з міста Львова до конституційного сейму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звісний як чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski. — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперніка, а відци на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штахети потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цілу околицю окриками „гурра“, гомоном пісні „Jeszcze Polska nie zginęła“ і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпівнів і Святоюрців.

Але героя цієї овації не було дома. Довідавшись про це, юрба почала розходитися, не пускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається в гору вузенька Цитадельна вулиця зчинився крик:

— Łapaj go! Trzymaj! Bij szelme! Łapaj! Łapaj!²
Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик.

¹ Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш посол Дилевський!

² Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови!

Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпакуватий чоловік, у кудім чорнім убранню і білім циліндрі, зігнувшись в дві погібелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вуличних лобурів, підростків та термінаторів, що, почіплявшись за його сурдут, за руки та ноги, мотлошилися довкола нього й кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg!¹

— Хто це такий? Хто це? — запитав один панок, підбігаючи до цієї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і, не думаючи довго, заїхав придержаного по пиці так, що йому злетів циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присідаючи до землі заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і, шарпнувши що сили, підтягнув догори.

— Пізнаєш мене, собако? — крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Пшестшельський: *Unizony sluga pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?*²

Дальшу конверзацію³ перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посипався на голову й плечі Курцвайля.

¹ Держить його! Не пускайте його! Це поганець! Шпіон!

² Нізкий слуга пана добродія! Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене?

³ Конверзація — розмова.

— Бийте його! Бийте його! — ревіла юрба, а дитячі голоси завищали проразливо насмішливу співанку передражнюючи німецький виговір:

Pòki Stadion we Lwow był,
Pòti Kurzweil dabrze żył;
Stadion siadał na woza,
Machaj Kurzweil do koza ¹.

Нещасливий комісар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причакнути до землі, а котрого били й штуркали з усіх боків, з болю й з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Це з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто все-редину юрби.

— Halt! ² Розходіться! — крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля все-редині не втихав.

— Weg da ³ ревнув офіцер і обертаючися до вояків закомандирував:

— Gewehr in die Balanz! ⁴

Блисли до сонця багнети, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе сталеву щетину. Юрба розскочилася мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два ловіки в незвичайній поставі: Нікодим Пшестшельський, посатанілий зі злости, все ще не

¹ Поки Стадіон був у Львові, доти Курцвайль добре жив, Стадіон сів на воза (цебто був усунений), іди Курцвайль до кози (цебто йди до тюрми).

² Стій!

³ Розступіться!

⁴ Рушниці приготуй до стрілу!

випускав комісарових бакенбардів і торгав їх, затопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зжовженими руками, пишачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen!¹ — крикнув офіцер до Нікодима.

Цей витріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Це якийсь божевільний! — буркнув по-німецькому офіцер. — Хлопці, — додав по-українському, — а скочте но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчеплених панів, зареготався, а другий сплеснув в долоні.

— Це ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А це той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Нікодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас комісарської фізіономії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache².

Курцвайль підбіг до офіцера й почав притишеним голосом говорити йому щось по-німецькому. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch³.

Та Нікодим уже отямився і запротестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

¹ Стій! Кины!

² Пане, ви арештовані. Ідіть за мною на гавитвахту.

³ Ну, добре! Ідіть також за мною.

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але оцей поганець!

— Schon gut!¹ Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr!² — скрикнув офіцер. Та в тій хвили надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а цей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима й Курцвайля для дальшого урядовання. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до ратуша. Розуміється, що Нікодима, свого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того, щоби в темнім ратушевім коридорі деякі патріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIV

Кілька день після цієї незвичайної стрічі Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напроти себе побачив панича. Цей поспішав кудись і навіть не зиркнув на нього.

— Паничу! — окликну його Гриць.

Нікодим обернувся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене сліпак! Іду та й не бачу. Ну, як же ся маєш? Давно у Львові?

¹ Ну добре.

² Пане.

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові оце другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо й балакаємо? — похопився панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня — оце було все його поміщення. Харчувався в реставрації, та й загалом, бовтаючися повище вух у вирі тодішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував деінде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організував, провадив гарячкове життя, ненастанно готовий до виїзду, не знати куди й по що і день поза день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кожної хвили жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де й коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що сталися тоді не під впливом розваги й постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придивлявся паничеві й дивувався. Панич сильно постарівся за ті два літа, похудів, посинів, щоки запалися, тільки очі горіли мов два вуглі, а рухи зробилися наглі¹, прудкі, непевні та уривані, немов усе, що він робив і говорив, діялось прихапцем, у поспіху, в гарячковім ожиданню чогось далеко більшого й важнішого.

¹ Наглий — раптовий.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю Розгостися в мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповіж дещо! Як тобі жиється, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День поза день однаково. От ви розповіжте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро тут засвітало.

— А що ж тут поробляєте у Львові?

— Вітчину будуємо, — з усміхом, але при тім гаряче промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого ж ви тепер добиваетесь? Панщини вже нема!..

— Е, що там панщина!

— Як то що? Це ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину сами і тим потягнути ввесь нарід за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так. Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — нетерпляче буркнув панич і пустився знов ходити

по покою. Оба мовчали хвилию. Грицеві було якось прикро й сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний — мовив він, — коли не розумію, що робиться перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, німець не панує над вами, ви повинні би тішитися, а ви тепер чимсь турбуєтеся, бігаєте, побиваєтеся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближче цілі, — з таємничим притиском промовив Нікодим.

— Якої цілі?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз змієним голосом Нікодим, зупинившись перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що витерпів за мене... Я повинен би тобі сказати все по правді й певно сказав би, якби не оцей твій мундир.

— Мундир? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундир накладає обов'язки. Значить, ліпше буде не тепер... Зажди ще трохи, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радувався й тільки одного жалував, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ат, і не говори! — неохоче мовив панич, зайнятий очевидно іншими думками. — Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло трохи. Ледве живий перебрався через Бескид.

У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла влад. Гриць устав і почав прощатися,

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебе холодно прийняв. У мене тисячі клопотів на голові. Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш вільний час, то приходи. Найліпше отак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка стрілила йому до голови і він сердешно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі, заставленім полумисками, повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, склянками й чарками сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундирах. Гриць зразу подався назад і хотів йти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що це за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потім розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця попід руку, як дівчину до танцю, Нікодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — це той парубок, про которого я розповідав вам.

— А, браво! Давай його сюди! А ну, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почесному місці кінець столу, не рушився з місця і злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, которого тут усі вважали найважлишою особою.

— Генерале! — мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном, — оце мій сільський адлятус¹, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівняним героїзмом витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec² — якось цинічно моргаючи, буркнув генерал. — Придався б і до іншого роду конспірації, га?

Гриць не розумів гаразд промови панича, ані генерала, та зі слів і моргань обох тих панів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, затроєним духом, що йде від затхлого багна. Він уже настільки освоївся, що досить певними очима, по-військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовому мундирі, а в звичайному,

¹ Адлятус — прихильник.

² Гм, гарний хлопець.

досить зашастаному¹ цизільному убранню. А подруге — лице! Це було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленкувате, з блідими губами, без крапельки крові, без виразу, аж страшно своєю мертвотою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було шпакувате, на лиці генерала не було ніякого заросту і це надавало йому ще огидливішого виразу. Тільки очі чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердешної холодности, такої погорди до людей і такої безстыдности, що вони робили більше вражіння очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дроз пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом цього генерала. Він не міг видержати цього погляду і похилив очі з таким чуттям, немов би його впечено в саму душу.

Тим часом Нікодим, запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панові з великими сивими вусами, в гвардійському мундирі, котрого він величав полковником, запровадив свого гостя на другий кінець столу, де сиділа молодіж, посадив його й сам сів коло нього. Він заопікувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердешно. В його голосі чути було давню ширість, що так подобалася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І інші молоді паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чемні, припрошували його, щоби їв,

¹ Зашастаний — зношений.

стукалися з ним чарками й пили на його здоров'я. Тільки підвівши очі й зирнувши просто здовж столу, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала і знов почув, як мурашки забігали в нього за плечима.

— Що це за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, це славний чоловік! — шептав Нікодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Це генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. У ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гуртова, голосна й безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку й задзвонив об неї ножем. У кімнаті зробилося тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимові. Цей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові й випив за здоров'я гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його, як героя з-під сільської стріхи, як надію кращої будучини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, доти сміло можемо голосити цілому світові: *Jeszcze Polska nie zginęła!*¹

¹ Ще Польща не змерла.

Ці слова повторили всі присутні з великим запалом, а деякі кинулися знов обіймати й цілувати Гриця. Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку — зробити цьому сердешному братові-селянинові невеличку пам'ятку, щоби міг згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі прийняли цю думку з неменшим запалом, полковник узяв свою гвардійську шапку й сам пішов збирати датки. Та обивателі очевидно були не при грошах, датки сипалися скупо й коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Нікодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню й не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглася досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і, порозумівшись з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстінь з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня! — мовив старий воляк. — На пам'ятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

Гриць не знав, що йому робити. Він був постановив собі не брати грошей, — перстень якось не випадало не брати. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побювання: ану ж, побачивши в нього такий дорогий перстінь, скажуть, що він украв його,

— На це є рада, — мовив панич, — дамо на внутрішньому боці перстень вирити твоє ім'я і прізвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після цього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дошці.

— *Glupstwo to!*¹ Говорімо про головне! На скільки ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на це питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціальних містах, та генерал скривився й перервав йому мову.

— *Glupstwo to!* Ваша гвардія не варта фунта клоччя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то ґрунт. — Стукав своїм дерев'яним голосом генерал. — Поставлю дві гармати на Високім замку, а дві на плятформі коло церкви св. Юра і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти, — скрикнув він нараз обертаючися до Гриця, — ти, Грицю! Сюди!

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по-військовому.

— Скільки маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнатися й донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Оце не гвардія, — півголосом промовив генерал до полковника. — Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх притягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Це не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб яко-такো приготувити її. На військо я не маю впливу.

¹ Це дурниця.

— А хто має?

— Не знаю, здається пан Нікодим.

— Diable!¹ — крикнув розсерджений генерал. — Полковнику, коли б я був комендантом і ви дали б мені таку відповідь, я велів би вас розстріляти. Ви комендант, ви повинні все знати, всім кермувати.

І обертаючися до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодиме!

Цей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Скільки маєте запевнених?

Нікодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

— Glupstwo to! — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до цілі, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він, обертаючися до Гриця — Сюди!

Гриць сидів мов оголошений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне стисло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в ньому тоді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до котрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця підійшов до нього.

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що ж ти на це?

¹ Чортю!

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добиватися.

— Хочемо мати свою незалежну Польщу й відірватися від австрійського цісаря. Що тина це?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— *Glupstwo to!* Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеві.

— Пане генерале, я русин і Польщі добиватися не хочу.

— Со? Со? Со?¹

Генерал мов вухам своїм не вірив.

— Ти русин? Що це значить?

— Ви поляки, для вас поляк те саме значить, що для мене русин.

— Со? Со? Со? — загуло ціле товариство.

— Алеж хлопче! — скрикнув добродушно полковник. — *Polak a Rusin, to wszystko jedno*².

— Русин, то тільки часть польського народу — гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, русинів і поляків.

— Як може русин не хотіти Польщі? То так як би хто не любив свого власного життя.

— *Glupstwo to!* — грізно крикнув генерал. — *Tu niema żadnych Rusinów!*³ Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Цей відповіді генерал мабуть не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Нікодима.

¹ Що? Що? Що?

² Поляк та русин (українець) то все одно!

³ Тут нема жадних русинів (українців).

— Пане Нікодиме, — мовив він сухо. — Як-би я мав у руках команду, а ви запросили б мені на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я б на місці велів розстріляти вас і його.

— Але ж генерале, Гриць не є наш ворог! — звинявся Нікодим. — Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане, — мовив твердо Гриць. — Не майте тої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

— Що ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам не присягну ніколи.

Все товариство стояло при цих словах, мов, само не своє. Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче! — промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за твердість і щирість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про це, що тут чув і бачив, ані слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати і тоді смерть твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch! ¹.

Гриць обернувся й пішов. Тільки при дверях мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до столу й положивши на ньому свій „гоноровий“ перстінь, промовив:

— Віддаю вам це назад! Може... знайдеться... хтось... гідніший.

¹ Обернись, руш! (Військова команда).

Він промовив ті слова уривано, задукуючися, мов насилу видушував їх із горла, а потім, салютуючи¹, обернувся, вийшов геть.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Це не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо плян кампанії!

XV

Нікодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хворий і просив його зараз приїхати до нього. Нікодим поїхав і не вернувся аж за місяць. За той час він устиг поховати батька і продати задовжене їй без того село. Та в нього тільки одне було перед очима: повстання, що готовилося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканадцять тисяч ринських, можна буде розстарати дещо трохи оружжя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а це, здавалося йому, вистачить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в пиятиках, ніж у военній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем знеохочений плюнув на все й виїхав до Відня. Та з другого боку серед людности зростає, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, військо не могло спокійно ходити по вулицях, сварки й бійки

¹ Салютувати — віддавати честь.

гвардіяків та міщанської молодіжі з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч озброєне поготов'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на ратуш, де урядував революційний „Міський виділ“, і на театр, де галасувала неменше революційна „Рада Народова“. Обопільне роздражнення змагалось. Всі почували, що мусить прийти до вибуху та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливи до вогню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постоями в Галичині, купами кидали службу і з озброєнням утікали за гори, щоби стати в рядах повстання; це ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало поляків, ласих на всяку революцію, і це ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Міський виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозумітися з Кошутом¹ про спільний план ділання; з другого боку Гаммерштайн розпускав по Львові вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій заохоті й підмозі організувалися по містах руські гвардії, а по селах збирали тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

¹ Кошут — провідник угорських автономістів. Змагав до якнайбільшої самостійности Мадярщини від Австрії. За свою роботу відсидів 4 роки тюрми. 1844 р. став він депутатом, а незабаром і міністром угорським.

Нікодим, так сказати, з головою кинувся в гі спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, платив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас озброєння був уже наготові: були деякі надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що русини не такий небезпечний противник, були обіцянки військової підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

Було це д. 1 листопада 1848 року. Цей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних куль. Академія й театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав тротуари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Лускіт вистрілів, зойки ранених, стогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечів, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими, але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці, — барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

— До штурму! — гукнула команда і вкриті досі за каменицями вояки збіглися на вилеті Галицької вулиці й пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади

сальва вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусіла знов відступити.

Тільки один лишився. Це був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Нікодима Пшестшельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув що сили:

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną bracia!¹.

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: „Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізашо, пам'ятай, що їх Польща, то хлопське пекло!“ І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Це міркування не було й міркування, це були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи, він потягнув за курок. Грюкнув вистріл і трафлений в саме серце Нікодим Пшестшельський на лице повалився з барикади.

В тій хвили сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і потягла за ріг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за

¹ Хай живе самостійна Польща! За мною, браття.

барикади гукнула ще одна сальва, а з противного боку ще раз гаркнули картечівниці. З хрускотом упала барикада, зі скриком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною сальною очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не тямив нічого сінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не тямив ані того, що говорив при рапорті — здається, за нього говорив Осип, — ані що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медалю за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу й на просьбу старого батька йому дається необмежений урльоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій тямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька й матері та привітався з рідною хатою.

1898 р.

РІЗУНИ

ЛИСТ МАНЬКИ З ГОРОДЕЦЬКОГО ДО КАСІ
З ЯНІВСЬКОГО¹ ПЕРЕДМІСТЯ.

Фельштин, д. 25 серпня 1846

Дорога Касуню!

Не дивуйся, що пишу до тебе з Фельштина і що дістанеш від мене лист о тиждень швидше, ніж я сама буду могла бачитися з тобою. Несподівана пригода, про яку хочу тобі написати, опізнала поворот нашої компанії з Кальварії до Львова. Прошу тебе, піди до моєї мами і скажи їй, що ми всі здорові, добре нам поводитьсь. А що не вертаємо разом з Личаківською компанією, то тому винен кс. Капуцин Валігура — знаєш, той, такий поважний, з сивою бородою, що так довго любить сповідати і так гарно розтрясає сумління. А властиво винна дурна Юлька Передятковичівна, що випапляла² перед кс. Капуцином... А властиво винні ті страшні люди — ой господи, як я настрашилася,

¹ Городецьке і Янівське передмістя — передмістя Львова.

² Випапляти — виговорити.

ще й досі тремчу, як згадаю ту ніч! — винні ті поганці, ті прокляті, нещасливі мазурські різунни.

Та чекай, нехай розповім тобі все за порядком. Але моїй мамі не читай цього листа — розумієш? І нікому не читай.. і пану Ігнацові не показуй, бо я б тобі очі видерла. І не кокетуй його, бо якби він мене зрадив, то волів би тебе, мене й його ясний шляг трафити¹. А тепер, люба моя, слухай, яких цікавих пригод зазнали ми в тій нашій набожній мандрівці.

Ти знаєш, наша компанія з Городецького вирушила зі Львова якраз д. 15 серпня. Жалуй дуже, що ти не могла бути цього року з нами. Я властиво не розумію, чому твій тато не дозволив тобі. Я страшенно не люблю тих старих нудярів, що раз-у-раз люблять торочити мораль: для панни це не випадає і те не випадає і ще он те не випадає. Не бійся, для кавалера то все випадає. Він мусить вишумитися. А панні то навіть піти на святу Кальварію в більшій компанії не випадає.

Наша компанія цим разом була не дуже велика, п'ятдесят осіб, найбільша часть із Городецького, дещо з Янівського та з Байок, переважно самі знайомі. Провідник, старий Вінцентий, знаєш, той, що зараз напроти святої Анни має свій домок — дуже побожний чоловік, співає всі пісні, які є в кантичці, на один голос, а Кальварію і всі святі місця й доріжки знає, як своїх п'ять пальців. А як зачне говорити про Христові муки й вияснювати всі стації², то коло каплиць тисячі народу тиснуться і слу-

¹ Шляг трафив — параліч розбив.

² Стації — місця, де зупинявся Христос, коли йшов на Голгофу.

хають його, а не одні то й плачуть і на тарілку гроші кидають, не згірше, як під час казання кс. Капуцина. Зрештою чоловік предобродушний і преглухий і вночі має дуже добрий сон: аби компанія зібралася на квартиру, зараз поведе голосно молитви, відспіваємо всі „Serdeczna Matko“, та й пан Вінцентий каже:

— Ну, діти, а тепер спати в божий час!

Та й тут уже скінчилася його денна праця; запхається у свій кут у мужчинським переділі та й за мінутку вже везе кукурузу так, що аж буда трясеться. Ну, а молодіж тоді — знаєш, не треба тобі й казати.

У нас, у жіночому переділі вибрали ми старшою паню Гжехоткову з Янівського. Близька сусідка твоєї мами, мусиш знати її ліпше від мене. От іще балакуча бабище! А обмівниця! На кожного знайде що сказати, кожному приліпить латку. Досить їй раз глянути на чоловіка, вже вона знає його цілого наскрізь, і ніколи не знайде в нім нічого доброго, лише все саму погань. Уже я від неї наслухалася за час цієї подорожі всяких історій про всіх наших знайомих — господи! Гостри собі, небого, апетит відтепер. Як верну, то буду мала що розповісти тобі. І про твого Юзька, і про Кароля, і про Мільку, ту гордячку, знаєш? І про всіх, про всіх! Аж пальчики оближеш.

Ну, розуміється, що над молодшою частиною компанії, особливо над паннами, як звичайно, я маю провід. Та й не лише панни, а й кавалери радо йдуть під мою руку. „Як панна Маня скаже, так буде“. Гжехоткова налазитьесь увесь день, наляпає тим язиком, як помелом — і як він не відпаде їй, дивуюся! — та й аби до ліжка або до соломи, засне як щур у муці. А я

мушу на квартирі всього допильнувати, за всім доглянути, всіх намістити. Та й уночі... Ну, та про це далі, а тепер нехай тобі зачну з кінця.

Рано, вислухавши набоженства у св. Анни, ми цілою процесією, при співі пісень рушили до Городецької рогачки. Маса народу супроводила нас. За рогачкою вже ждали нас підводи — десять фір. Ми посідали, на кожну фіру по п'ятеро нас, та й рушили в дорогу. На передній фірі пан Вінцентий, а на задній пані Гжехоткова. Пан Вінцентий сидить плечима до фірмана, так щоби міг бачити всю компанію, і рипить зо всієї сили:

Gwiazdo żliczna, wspaniała,
Kalwaryjska Marya!¹

А пані Гжехоткова на задній фірі в товаристві старших жінок пищить рівночасно котячим голосом:

Szczęśliwy, kto sobie patrona
Józefa ma za opikkuna².

А в середніх фірах молодіж, панни й кавалери, посідали в суміш, жартують, регочуться, а далі пан Броніслав — то ще фігляр, якби ти знала! — затагнув своїм цапиним голосом:

Cztery lata zawszem pasał
W tej tu dolinie;
Jako żywo nie słyszałem
O tej nowinie³

¹ Зірко гарна, велична,
Кальва, ійська Маріє!

² Щасливий, хто собі патрона Йосифа має за опікуна.

³ Чотири роки пас я скот у цій долині і ніколи не чув про цю новину.

І тут ніби співає набожно й очі завертає до неба, а з боку незначно як не вщипне Юлька під бік, аж тота заверещала щосили: — Пане Броніславе! Що робите!

— О перепрошаю! — відповів він перериваючи свій спів: — У тій долині я не бував то й не знав, що тут такий сильний відгомін будиться.

Я вже знала перед тим, що пан Броніслав має до Юльки невеличку інклінацію¹. Чи як то казав звичайно старий дяк від святих П'ятиниць? Поползновеніє га, га, га! А Юлька — знаєш, що за хитра bestія! Хто б її не знав, той би її за святу купив. У білій сукні, синій шовковий поясок, ціла така скромненька, бліденька, здається, ось тобі завтра до монастиря вступає. „Złoty ołtarzyk“² у руці, кантичка в кишені, молитви шепче раз-у-раз, а на хлопця жадного й оком не зирне. Ну, думаю я собі, чекай лише, ти святоше, вже я не я буду, коли з тебе оту пиху не вигоню. А тут бачу, що пан Броніслав палиться до неї, що тільки задля неї пристав до нашої компанії. Ну, то вже мені небагато треба, щоб пізнати, куди воно загинається.

Ти знаєш Броніслава. Хлопець гарний, рослий, веселий. Його батько має каменичку на Байках, мати торгує яриною, а він нібито практикував у склепі на суб'єкта³, нібито термінував⁴ у столяра, нібито щось учився, а всього потроху. Не з одної печі хліб їв, а не наївся. Лінюшисько, лиш дівчатам голови

¹ Інклінація — потяг.

² Молитвослов — „Золотий Вітвар“.

³ Суб'єкт — продавець.

⁴ Термінувати — вчитися ремесла.

завертати вміє. Колись то його батько говорив моїй мамі:

— Боюся за свого Бронка. Ні до чого хлопець. Ще поки я живу, то ніби про око людське щось робить. Але знаю добре, по моїй смерті пустить усе мое добро за один рік та й піде в світ блукаючи або пуститься на пси. От коби яка добра душа трафилася, щоб його оженили, та щоб яка резолютна дівчина, от така як ваша Маня, щоб узяла його в руки, то може би що з нього й було.

Я в ванькирі¹ підслухала цю розмову та й міркую собі: „Ади², стара лобода, куди він стріляє! Хлопчисько ні до чого, так давай його за мене висватати, нав'язати мені біду на голову! Чекай — думаю собі, — висватаю я тобі не таку. Будеш мати до сина розплюй хліба невістку м'якушку, то буде дібрана пара“. І зараз я подумала на Юлька. Я на неї здавна маю на пеньку, ще за Станіслава — тямиш? — що хилився до мене, а вона наговорила йому, й він мене покинув та оженився з тою зизокою Ядвігою з-під „Золотого цапа“. О, я їй того не дарую і вже, богу дякувати, осягнула своє почасти! Буде Юлька згадувати сьогорічну Кальварію і мою руку. Але слухай далі, нехай тобі оповім усе за порядком.

Отже виїхали ми зі Львова десь об одинадцятій. Погода чудова. Гаряче. Довкола поля, вже переважно позжинані. Полукіпків як зір на небі. Люди при роботі. Чути пісні, де-де димок куриться, що косарі вогонь клали та люльки пекли. На гостинці³ курява хмарою

¹ Ванькир — кімната, відділена перегородкою для спальні.

² Ади — диви.

³ Гостинець — шлях.

від наших возів, а збоків то з правої, то з лівої руки ліси шумлять, ваблять у холодок. Та годі нам: коли вибралися на прощу, то треба перетерпіти і спеку й куряву, як трапиться, то й дощ і слоту. Нехай бог приймає за відпущення гріхів.

У наших співаків швидко попересихали горла. Співи затихли. Пішли розмови. На тих возах, де були старі, то там розмови йшли тихі, а в середині, де їхала молодіж, то там уже не треба тобі й казати: голосно, весело. Жарти, регіт, від часу до часу голосні викрики паннів: „Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає? Пане Станіславе, чи то так годиться?“... А прийде вибоїна, або віз наскочить на камінь та гулькне так, що всім аж свічки в очах постають, то вже віз за возом тільки й чуєш: „Йой! Ах матко боска! Єзу! А щоб тебе трясця!“ Одним словом не треба тобі багато розповідати, як то на таких подорожах буває, бо ти й сама їздила не раз та й знаєш!

Попасали ми як звичайно, в Мшаній. Старий Вінцентий „z ducha pobożności“¹ трохи закропився — бачиш, у нього голова розболілася від сонця; прийшлося робити йому місце на першій фірі, щоб міг лягти. Одного з першої фіри пересадили на другу, одного з другої дали до нас — ми мусіли потіснитися. Пан Броніслав сидів з краю, Юлька в середині, а кума Шутейова, стара суха бабуся, обік неї.

— Панно Юльцю, не зіпхайте куму на драбинку! — раз-у-раз приговорював пан Броніслав, та все нібито придержує бабусю, а властиво обіймає Юльцю та тисне до себе. Вона зразу ніби сердилася, паленіла, хотіла пересістися

¹ З духу побожности.

деінде, але далі на моє вговорювання затихла і лише сиділа, відвернена лицем від Броніслава, віддула губи і мовчала.

На ніч заїхали ми до Городка. Тут ми мали нічліги, замовлені в чотирьох домах — панни окремо від усіх інших.

Ніч минула спокійно. Фіри попасли і ще таки вночі, поки ми спали, рушили назад до Львова. Від Городка мали ми вже йти пішки аж на Кальварію і назад.

Знаєш, як то така піша подорож. Зразу так забавно, свіжо, приємно, але потім, коли почне перемагати втома, то воно чимраз тяжче, прикріше, нудніше. Спрага палить, у горлі пересохне, світ тобі не милий, дорога перед очима тягнеться немов у безконечність, від одного стовпа до другого поки протюпаєш, то здається, вічність минула. Поки ми з Городка доволілися на ніч до Тулиголов, то здавалося, що в нас ноги і всі кістки були попереломлювані, а на душі в кожного було так погано, немов би ми по дорозі всі гуртом когось зарізали: навіть дивитись одним на других було неприємно.

Я вже це знала добре, але знала також, що тепер прийдуть збірні нічліги по селянських стодолах та шопах. Оце радість! Оце забава! Відплата за важкі, неприємні дні! Прчходять прочани до села, добуваючи останніх сил тягнуть набожних пісень, поки до квартири. А там, заповнять обору, пануть як снопи на мураву, на приспу, на тік, де хто може, простягаються, простують натомлені кості! Сільські хлоп'ята й дівчата вже гурмою довкола нас. За пару крейцарів натягають із студні води, наливають у миски, шаплики — всі пішоходи миються, *змивають пилюку з лиць, із рук, із карків. А*

там інші вже розбіглися по хатах, замовляють квасне молоко, солодке молоко, сметану, що кому до вподоби. Ось одна за одною тягнуться господині із здоровенними глеками та гладущиками, з мисками та горнятами, з разовим хлібом та свіжим маслом. Радість, гамір на подвір'ю. Новий дух вступає у перетомлених прочан. Кавалери, спочивши десять мінут, схопуються з землі, мов нічого й не було, панни відразу, по першій глечики квасного підсметання, віднаходять гумор, робляться свіжі й моторні, навіть пані Гжехоткова сидить, балакає помалу й починає хвалити пана Броніслава, що веде себе дуже чемно й опікується панною Юльцею, мов старший брат.

Підвечірок серед загального гамору, жартів і веселости. Потім до пізньої ночі побожні співи перед сільською фігурою; голоси пливуть рівно-рівно по полях, понад сусідні села і губляться десь у сірій мряці над Стрвяжем та Болозвою. Потім невеличка вечеря: гарячі свіжі картоплі з маслом, каша з молоком, клюски з сиром, а потім у стебло! В стебло! В буквальному значенню — в стебло. Ночували ми як звичайно в stodoli: мужчини в однім перерубі на соломі, панни в другім на сіні, а посередині, на широких тоді, застелених соломою, старші жінки. Не буду тобі, дорога Касуню, описувати тих нічлігів, бо ти й сама знаєш їх. Що за приемність! Що сміху, жартів, вигадок! Уже одне те, що світла нема, що приходитьсь спати до половини одягненим, дехто впаде, — вже те одне таке незвичайне та дивне! Ця пищить, що їй настолочено ноги, тамтій хтось зачепив ногою за косу, тій роздерто спідницю. А з другого переруба кавалери раз-по-разу окликаються, страшають панив то мишами, то

лиликами¹, то жабами, а кожному окликові відповідає пискіт, а далі регіт паннів. А ледве втишиться цей перший гамір і внизу на тоці затишє гомін старших жінок, починаються шепти та притишені сміхи паннів між собою; з другого переруба їм вторує глуха гутірка мужчин, поки нарешті старий Вінцентий, або хтось інший із старших не закомендерує:

— Ну, панство! Годі вже! Прошу спати, бо завтра встаємо дуже рано, щоб за холоду уйти добрий шмат дороги!

Робиться тихо, але бодай так, як кому з молодіжі хочеться зараз заснути! Близькість кавалерів і паннів, хоч і розділених від себе лавою старшого, в сні дуже чуйного жіноцтва та глупою темнотою, має щось таке до себе, що не дає заснути, ходить по крові, мов мурашки, а декогтру по просту кидає в дроз і вона тулиться до своєї сусідки, немов би то дуже перелякана або дуже змерзла. Ну, але я це знаю, мене не здуриш. І коли Юлька отак уся тремтяча притулилася до мене, я відразу зміркувала, яка тому причина. Мені небагато треба, щоб пізнати, що в кім кипить.

— Йой, Манюсю! — промовила вона до мене, — я чогось дуже боюся!

— Чи то ви, панно Юльцю? — обізвався з противного переруба голос пана Броніслава. — Ах, боже мій, боїтеся? Я зараз прийду до вас! Даю вам слово, що при мні можете бути безпечні, нічого вам не станеться.

— Ну, ну, і без вас нам нічого не станеться — відповіла я. — А вам би ще платити за стороження.

¹ Лилик — нічна миша.

— Мені? Боже борони! Я зовсім задармо! Хочете?

— Та ви мусили б наперед у кота очей позичити!—відповіла Юльця.

Знов хтось із старших перервав нашу розмову і ми помалу втихомирилися, позасипляли. Не знаю, чи всі там спали так спокійно та солодко, як я. Пару разів мені здавалося, що чую ще крізь сон якісь глухі шелести, сердиті окрики: „Хто тут? Що за мара лазить? Йой, тут хтось чужий!“ А потім тут і там якась притишене: „Шшш! Гст! Хто тут?“ А потім голосний ляск, мов праником по воді, і глухе: „Ой-ой-ой!“ Але не можу знати, чи було щось таке напrawdę, чи лиш мені снилося.

Другого дня я встала здорова, освіжена, але Юлька була якась невиспана.

— А що, як тобі спалося? — питаю її.

— Добре, — каже.

— Не страшило що? — питає жартом Броніслав.

— Може то вам привижувався той з ріжками, — відповіла вона ущипливо, — бо ви мабуть про нього думаєте весь день. А мене ніщо не страшить.

— Ну, ну, — думаю я собі, — вже ми те знаємо, що кого страшить. А тут бачу, що й пан Броніслав якийсь невиспаний і невдоволений, ходить мов сам не свій; не знати, чи хорий, чи сердитий, чи засоромлений.

Рушили ми в дальшу дорогу — розуміється, не вдосвіта, а десь аж о сьомій, уже сонце добре гріло. Уйшли з півмилі, і вже попріли всі як миші, потопилися й сіли спочивати на толоці край дороги. Пан Броніслав коло мене.

— Йой, панно Маню! — зідхає важко, — повішуся.

— Тю, на вас! Тут і верби нема. Чекайте, аж дійдемо до лісу.

— І не жаль вам мене?

— А я відки до того приходжу жалувати вас? Ідіть, може вас котра інша пожалує.

— Ви без серця.

— Шукайте такої, що з серцем.

— Ага, добре вам говорити. Вже я шукаю, та що з того? Знайшов ще гірше зіллячко.

— Що ж я вам пораджу? Хіба шукайте далі.

— Коли богоді.— Причепився, як муха до меду, ніяк не відірвусь.

— Ну, то вішайтеся, з богом.

— І я так думаю. Та хотів би ще хоч до святої Кальварії дійти та висповідатися перед смертю.

— А може вона схоче вас висповідати?

— Ой, мабуть ні.

— А чи не вона дала вам цєї ночі розгрішення, таке, що ви аж йойкнули?

— О, а ви чули?

— Ну, вже чула, чи не чула. Відповідайте на питання.

— Панно Маню, бійтеся бога, не говоріть нікому!

— Ха, ха, ха! А я думала, що це мені приснилося!— засміялась я.

— Це можливо! Справді, може й мені приснилося?— мовив він і помацав себе долонею по лівій щоці. Та зараз же з глибоким переконанням додав:— Ні, це таки на правду. Так ви кажете, що це було розгрішення?

— Або я знаю. Коли перед тим була сповідь...

— Ні, я лише нахилився до конфесіоналу¹.

— Ну, в такім разі ще завчасно й вішатися. Висповідатися конче мусите.

¹ Конфесіонал — сповідальниця.

Така була наша розмова з паном Броніславом. Юлька її не чула. Відпочивши гарненько, ми встали, поставали парами на гостинці... затягли разом за проводом пана Вінцентого:

Usłyszałem cudny głos,
Jak Marya woła nas:
Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!¹

І з тим побожним співом на устах ми рушили далі в дорогу.

Третього дня по вирушенню зі Львова ми вже наблизилися до святого місця. Чим ближче до Кальварії, тим частіше здибали ми більші, або менші компанії побожних прочан, що йшли туди з набожними співами, деякі з хоругвами та дзвінками, всі в святочних одягах. Аж серце радувалося бачити, як то з усіх сторін пливе нарід до того святого відпусту. Але якби ти бачила дорога Касуню, яка там нужда всюди по селах, який плач та лемент! Мабуть караючи нарід за ті страшні події, що сталися зимою, бог спустив посуху, недорід. Ще туди коло Львова, то не так дуже; де стави, де ґрунти мокрі, то ще сьак-так зародило. Але там далі, де починаються шутри² та піски, то там нещастя. А ще далі, кажуть, на Мазурщині, де кров лилася, то там, кажуть, уже й тепер люди не знають, що робити. Уже тепер голодують. Декуди селяни, спустившись на те, що все панське поле по вирізанню панів прийде в їх руки, не орали й не

¹ Почув я чудесний голос,
Як Марія кличе нас:
Ідіть до мене, мої діти,
Кличу вас, ах, кличу вас!

² Шутер — дрібний камінь.

сіяли в себе нічого, в інших засіяне навіть не походило, — одним словом, кара божа. Тим то й пливе нарід ріками на Кальварію, тягнуться збіджені та помарнілі лиця, підносяться тверді, мозолисті руки, ллються гіркі сльози. Якби ти бачила, як перед кожною фігурою, коло кожної каплички при дорозі лежать та клячуть сотки, тисячі того народу, одні співають захриплими голосами, а більшість не співає, а ридає голосно та ломить руки! Аж страшно робиться подумати, що буде з тим народом, як настане зима. А зирнеш потім по нашій хоч і стомленій, а все таки веселій та балакучій компанії, то якось аж соромно робиться. Аджеж ми їх свояки, їх ближні, живемо в тому самому краю, і навіть не знаємо, як бідує та нуждує той нарід ось тут у нас під боком. Я сказала це пану Вінцентому, а він підвів очі до неба та й каже:

— Що кому бог дав, те й має. Бог знає, на що дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А втім, у кожного свій хрест на плечах, кожний має своє двигати.

Я запитала пана Вінцентого, чи справді то, сам пан біг власноручно, вложив на тих людей ярмо панщини та й ще дав їм у додатку нужду й голод, але пан Вінцентий не відповів на це питання, лише нахмурився і, відвертаючися, буркнув:

— Глупа коза!

Ось ми вже наблизилися до Кальварії. Здалека видно Оливну гору з костелом на верху. Червоною бляхою вкрита вежа горить здалека, мов кривавий клин, убитий від землі в небо. А вся гора вкрита неначе різнобарвними мурашками — тисячами й тисячами побожних прочан. А далі поза тим чорніється великий карпатський ліс, покриваючи ще вищі гори, і відтам

пливе важка, понура хмара, але не може при-
темнити того блиску, що сяє від святого, відпу-
стового місця.

Ми прибули якраз у пору. Переночувавши
в селі недалеко Пацлави, ми рано станули на
Кальварії, мали час увесь день обійти всі стації
муки господньої, всі каплички, всі доріжки най-
святішої діви, а нарешті висповідатися всі в о.
Капуцина. Другого дня припадало свято — Вне-
бовзяття прес. діви — головна відправа в костелі.
Всі приступають до причастя, — велика проце-
сія, слухання казань, співи та молитви до самої
півночі — знаєш сама, як то звичайно буває.
Але цим разом сталося щось таке, що не за-
буду, доки буду жити.

Перший день у Кальварії провели ми як
звичайно. Висповідались усі. Ще вечором го-
ворю до пана Броніслава:

— Ну, тепер можете вішатися.

— Таки не дождити завтрішнього свята? —
мовить він.

— Як знаєте. А розгрішення дістали?

— Е, та що, від кс. Капуцина дістав, але
тамтого другого ні.

— А може ліпше було би на тамте друге
не лакомитися?

А він б'ється в груди, жартуючи, та гово-
рить:

— Mea culpa! Mea culpa!! Борюся з поку-
сою, та покуса сильна.

— Моліться, — кажу я.

— Молюсь, — говорить він, — але мабуть моя
молитва неприємна пану богу, бо все оберта-
юся не туди лицем, куди би слід.

Отак ми собі балакаємо, йдучи гуртом

¹ Моя провина.

на свою квартиру. Ночувати мали ми в бараках коло св. Рафаїла; два ксьондзи визначували там місця, мали пильнувати порядку та збирати добровільні датки. Вже геть стемнілося. Над Кальварією стояла чорна хмара, від лісів тягло холодом, тільки від костелу та від капличок за нами било золотистими пасмами світло, розсипаючись широко по темному тлі, немов розмикана золота вовна по сірім сукні.

А втім нараз у сумерку залунали якісь голоси. Нам назустріч, гостинцем бігли якісь темні постаті й кричали. Зразу не чути було, що вони кричали, але чути було страх, що летів з їх уст і розбігався по долині, чіплявся придорожніх дерев, котився з низу на гори і темною хмарою зависав над Кальварією. А темні постаті бігли, надбігали ближче, все ближче, а з їх уст виразно, чимраз виразніше виривалися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Ми всі задеревіли на гостинці. Це прокляте слово стільки разів лякало нас цього року! В запусти¹ воно отруїло нам усі забави; в часі великого посту воно наповняло нас жахом; оповідання про криваві вчинки тих людей мучили нас наяві й у сні, мов невідступні оси. А тепер, коли, здавалося, все вже успокоїлося, коли під вагою божої кари ввесь край окрився жалобою і всі людські злочини лежали безсильні, мов присипані попелом, тепер нараз знов оцей окрик! Що це значить? Чи знов повстання? Чи знов криваві запусти? І якраз тут, на святому місці? І з якої причини? Чи зголоділа чорнява² шукає рабунку? Ми стояли

¹ Запусти — масляна.

² Чорнява — зневажлива назва селян, як мужичня.

мов у пропасниці. Не було кому вияснити нам, успокоїти нас. А гостинцем повз нас бігли щораз нові, смертельно перелякані постаті, і довгим ланцюгом тяглися тривожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть.

— Відки йдуть? Куди йдуть? Чого хочуть? — сипалися безладні, прудкі запитання. Та ніхто не відповідав на них. Тривога, мов огонь по соломі, бігла до перелюдненої Кальварії, де ще в костелі й у каплицях горіло світло, гомонили набожні співи та гуділи дзвони на дзвіницях. І нараз, мов у відповідь на ті тривожні окрики, ревнули з усіх закутків, з усіх доріжок найсвятішої матері, з усіх стацій христової муки, з усіх капличок та святих місць скажені верески, пискоти, стогнання та ревіння:

— Різуни! Різуни! Різуни! Рятуйся, хто може!

Ніколи, як живу я, не чула ще такого вереску, не бачила такої страшенної картини переполоху. Подумай собі: двадцять, а може й тридцять тисяч народу, розсипаного по цілій горі, по долинах, по стежках та закутинах, — усе те нараз верещить, мечеться, зривається кудись утікати, б'ється одно об одне, мішається, блудить у вечірній сутіні, шукає одне одного. Крик і замішанина й сутінь збільшують переляк. Ніхто не знає, відки грозить небезпека, куди тікати й де ховатися. Жінки мліють, інші вищать, падають на землю; найвідважніші тратять голову. В загальній сутолоці нічого не видно, нікого не пізнаєш. Світло гасне, дзвони ревуть і, немов розбурхана вихром величезна пожежа, бухає по Кальварійській горі хвиля за хвилею скажений, масовий вереск:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Що діялося з нами в ту пору, не можу тобі сказати. Перед моїми очима все закрутилося

якимось шаленим ганцем. Немов ціла Оливна гора з^всі зі своєї посади й кинулась утікати, зі^тти кудись. Хтось крикнув: „Рятуймося“, — і ми всі безтямно заверещали: „Рятуймося!“ Залопотіли важкі кроки. — „До лісу!“ — гукнув чийсь голос, і вся наша компанія, мов стадо сполошених овець, пустилася бігти вниз по стернях, по невижатих нивках вівса, по загонах картоплі, вниз, потім до гори, на супротивний горб, якого горішня часть була покрита старим смерековим лісом.

Тямлю, як ми падали по дорозі й зараз зривалися, биті безтямним страхом, як старий Вінцентий хрипів і кричав: „Помалу! Помалу!“, а пані Гжехоткова пищала раз-у-раз: „О, Єзу! О, Єзу!“ Тямлю, як Юльця, біжучи обік мене, впала і покотилася з досить стрімкого берега в долину й як пан Броніслав скочив за нею, підняв її і взяв на руки, — але я не ждала, побігла далі, і все щезло з-перед моїх очей, Як і коли ми добігли до лісу, цього не тямлю.

Проймаючий холод, це було перше почуття, коли я знов отямилась. Я глипнула довкола — скрізь темно. Мацнула рукою, — підо мною якесь ріш'я¹, листя, трава. Мацнула далше — рапава кора якогось грубого дерева. Аж тепер я пригадала собі, що я в лісі. І разом з тим у моїй голові воскресли спомини цілого того пекельного переполоху, що загнав мене разом з іншими в ліс. Де я? Що зо мною? Що сталося з іншими? Я напружила слух: чути довкола якісь шелести, щось немов тихі шепти, час від часу тихі стогнання та охання. Ах, боже, тобі слава! Значить, я не сама в лісі! Я підве-

¹ Ріш'я — подамані сухі гілляки, сушняк.

лась, і сіла і тут же в темряві очі побачили ясну точку. Придивляюся ближче і побачили видолинуку¹, яких двадцять кроків від мого. В якісь дві чорні постаті, припавши на почіпки² до землі, роздувають невеличкий вогник із сухого листа та дрібних сухих гілляк. Перша моя думка була: різуні! Але ні! Придивляюся ближче, а це наш почитивий пан Вінцентий щосили дує на вогник, а пані Гжехоткова ламає гіллячки та підкладає в полум'я.

— Пане Вінцентий, це ви? — озвалась я зі свого місця.

— Я, я! Це ви, панно Маню? А що, не скалічилися?

— Здається, ні.

— Ну, то ходіть ближче. Ви певно змерзли.

— Страшенно.

— Ходіть, накладемо вогонь, ogrіємось та й будемо шукати решту нашої компанії.

— А що ж різуні? Не чути їх?

— Нічого не чути. Мабуть хтось зробив собі жарт та пустив такий пострах по Кальварії.

— Не може бути!

Швидко розгорівся вогонь. При його світлі й теплі ми набрали відваги, почали гукати, і за півгодини вся наша компанія щасливо зібралася коло вогнища. Кажу щасливо, бо не лише нікого не хибувало, але ніхто не скалічився, не ушкодився окрім хіба дрібних задряпнень та потовчень. Старші мамуні охали та проклинали збиточників, що так переполошили хрищений нарід; молодіж жартувала та кпила сама з себе і з учорашнього переполоху. Різуні видавалися тепер усім якоюсь пустою, безглуз-

¹ Видолинок — долина.

² На почіпки — сидіти, зігнувши ноги.

дою байкою; ніхто не міг зрозуміти, як це сталося вчора, що один окрик якихось невідомих збиточників міг кинути переполох на таку величезну масу народу.

Юлька й пан Броніслав прибукалися на самім останку до вогнища. Вони надійшли з різних сторін, обое якісь мов не свої. Броніслав силкувався сміятись і жартувати, але видко було силовану веселість. А Юлька була бліда, як крейда, і якась мов зовсім непритомна. Я кинулася до неї, почала розпитувати, оглядати, чи не вдарилася де? Ні, рани ніде не видно, а дівчина дивиться на мене скляними очима, на питання не відповідає нічого, мов слухає, а не розуміє моїх слів. Дала я їй води напитися, посадила коло вогнища, бачачи що вона трясеться, як риба. Припадають усі коло неї, розпитують, що їй сталося — ані слова з неї не видобудеш. От тобі й на! Маємо свіжий клопіт. Одні кажуть, що то з перестрашу, другі, що може, тікаючи, вдарилася де в голову, інші знов щось інше говорять. Лише пан Броніслав мовчить, держиться якось осторінь. Я зараз зважила це, пригадала собі, що в нашім переполоху, коли Юльця впала була в ярк, Броніслав кинувся за нею. Зараз у моїй голові блиснув здогад, що воно щось в'яжеться одне з одним, але що я маю доходити кожній колоді кінця? Мовчу.

Незабаром почали до нашого вогнища громадитися втікачі й з інших компаній, що так само позабігали в ліс, та більшу часть ночі тулилися по корчах, під деревами та в яругах. Одні пообдирали на собі одежу, в інших пообдряпувані руки, лиця, попідбивані очі, а всі померзли, трясуться, кленуть різунів, кленуть тих, що дали вість про них, кленуть свою вла-

сну боязливість. Та хоч і як усі кляли або сміялися, а все таки ніхто не важився поночі йти з лісу та шукати дороги додому. Ану ж та вість про різунів таки правдива? Та даремно всі напружували слух; від Кальварії не доходили тепер ніякі крики, не видно було луни пожежі, все було тихо, мов вимерло.

Аж над раном до нас прийшов один ксьондз із костелу. Суперіор¹ розіслав ксьондзів, клериків, усіх кого мав під рукою геть в околицю по лісах та полях відшукувати переполошених паломників, успокоювати їх. Це вчора був легкоomisний, сліпий алярм², хоч не зовсім безпідставний. Зайшло непорозуміння. Справді на Кальварію йде велика громада різунів, тих селян-мазурів із Тарнівської округи, що в лютому обагрили свої руки кров'ю, опоганили рабунками. Іде їх мало не п'ятсот. Але вони йдуть не різати, не рабувати, а молитися, сповідатися, доступити розгрішення, якого їм не хоче дати місцеве духовенство. Коли вони показалися в селі найближчому до Кальварії вчора вечором, зараз тутешні селяни, почувши хто вони такі, дали знати деяким із чужосільних богомільців, а ті не порозумівши, що за різуні, побігли до Кальварії і переполошили ввесь нарід. Тим часом різуні таки там заночували, не доходячи до Кальварії, а ксьондзи, бачачи переполох народу, зараз уночі післали гонців до Добромиля й до інших сусідніх містечок, просячи для безпеки народу прислати відділ кінних ляндсдрагонів³. Поки не прибудуть ляндсдрагони, мазурам наказано

¹ Суперіор — старший ксьондз.

² Алярм — тривожний знак.

³ Ляндсдрагони — кінні стражники.

рушатися з місця, де ночують. Усіх богомольців просять вертати на свої квартири. Небезпеки нема ніякої. А задля несподіваної вчорашньої пригоди та заколоту, якого нарobili вони, сьогоднішнє набоженство почнеться трохи пізніше, щоби всі могли добре приготувитися і впокоїтися перед тим.

Так вияснилася справа з різунами, і ми всі погасивши вогонь у лісі, весело та гамірно пішли на свою квартиру. Тільки наша Юльця все ще не приходила до себе, хоч, ogrівшись, перестала трястися і її лице знов відзискало свою краску, хоч і не вповні.

Сонце тільки що зачинало сходити, коли ми вийшли з лісу. Долини були заповнені млою, а верхи гір вирізувалися з неї, мов острови. Кальварійський костел увесь горів у рожевому світлі, а його вікна сипали золотисте проміння, мов довгі золоті нитки, що цілими в'язанками вибігали з шибок і губилися десь у безмежному, блакитному просторі. Віяло раннім холодом, відкись несло димом. У низу захована в млі ревла худоба, яку гонили на пашу. Ми йшли, христячися та шепчучи молитви. Юльцю вели дві жінки попід руки.

— Пане Броніславе, — мовила я шептом, наблизившись до нього, — ви не знаєте, що їй сталося?

Він глянув на мене, силкуючись удавати, що не розуміє нічого.

— Ну, ну, не вдавайте новонародженої дитини, — мовила я. — Адже я бачила, як Юльця, тікаючи, впала, а ви скочили за нею в ярок.

— Привиділось вам, панно Маню! — мовив він, усміхаючись. — У ніякий ярок я не скавав, панни Юльці зовсім не бачив, аж коли ми опинилися при вогнищу.

— Ов, — подумала я, — щось воно дуже погано, небоже, коли ти аж так здалека починаєш вибріхуватися! Бідна наша Юлька!

Прийшли ми на квартиру, повмивалися, попере-
дягалися, позашивали, де в кого що пообди-
ралось вночі по хашах, поснідали, аж чуємо —
дзвонять. Це вже скликають богомольців на
набоженство. Зараз ми всі рушили. Виходимо
на гостинець, а там знов біготня, крик, народ
тиснеться, та не в напрямі до костелу, а в
протилежному. Позаповнювали придорожні рови,
дехто дряпається на дерева, а скрізь лунає
гомів.

— Різуні! Різуні! Різуні йдуть!

Учорашнього переполоху ані сліду. Всі
цікаві побачити тих різунів, але не бояться їх.
Ось проїхали гостинцем два ландсдрагони на
сивих конях, у блискучих шоломах, з карабі-
нами за плечима. Народ заметушився. Аж ось
показалася внизу на шляху хмара куряви.
Чути якийсь глухий гомін, мов стогнання яко-
гось велетня... ближче, ближче — і ось передні
могли розпізнати першу лаву людей, що йшли
гостинцем, співаючи та зідхаючи. Це були ма-
зури-різуні. Коли наблизилися, всі прочани роз-
ступилися, позіскакували з гостинця в рови,
зробили їм дорогу, і вони пішли відци аж до
самого костелу поміж двома лавами цікавих
глядачів. Ішли купою, стиснені, понуривши го-
лови. У своїх брудних полотнянках, насунених
на очі магерках вони виглядали, як величезний
шмат сірої малородючої землі, що, зірвавшись
з місця, валиться кудись у безодню. Їх лиця
були також землянистої барви, непривітні; на
деяких повиписували вже свої знаки голоді ну-
жда. Ані одного усміху, ані привітання, ані
поздоровлення. Коли порівнялися з першими

рядами богомольців, то їх гурт зупинився на хвилю, а потім усі вони одним голосом зтягли плачливу пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy;
A karanie, które za nie odbieramy,
Wyrównywamy.

Нам ударило морозом по душі, коли ми почули ті голоси, — ті самі голоси, що ще перед півроком ревли: „Bij! Rzóij! Młóć!”² От як швидко прикрутила їх божа рука! Люди не карали їх за їх учинки, уряд ще й нагороджував їх, а проте ось що з них тепер! Ішли всі як осуджені, як викляті. Коли наблизились до костелу, суперіор вийшов напроти них у орнаті³ з хрестом і промовив:

— Люди! Цілуйте хрест, клякайте на землю й моліться тут перед костелом, а до костелу я вас не пушу!

Вони кинулися цілувати хрест, поклякали на землю, та все лише благають:

— Припустіть нас до сповіді! Нікого з нас до великодної сповіді не допустили! Хочемо сповідатися!

— Добре, — мовив ксьондз суперіор, — будуть вам сповідники, але аж завтра. Сьогодні велике свято, всі священники заняті. Підождіть до завтра.

Так вони й стояли на колінях, або лежали крижем⁴ на землі ввесь час, поки правилася

¹ Перед очі твої, пане.

Складаємо наші провини;

А кару, що за них одержуємо,
Вирівнюємо.

² Бий! Ріж! Молоти!

³ Орната — ризи.

⁴ Криж — хрест.

сума¹. Хоч який був величезний стиск богомольців, але до різунів не доторкався ніхто, їх обминав людський стиск, так, як розлита вода обминає високий горб.

Сума правиться. Органи грають. Поміж народом, що тиснеться не лише в костелі, але геть скрізь довкола, протовплюються клерики з пушками², брязкаючи накиданими в них грішми. Грошей кидають люди таку силу, що щокільканадцять кроків пушки наповнюються, їх відносять у закрестію³ й висипають із них накидане до великих кадок. Але до мазурів ніхто з пушкою не наближається: суперіор наказав не приймати від них ніякого датку, ніякої жертви.

Наша компанія звільна протискається до костелу; при боковім вівтарі направо мав ксьондз Капуцин правити мшу⁴ на нашу інтенцію і запричащати нас усіх. Тривало то зо дві години поки ми крізь те море людських тіл дотислися на своє місце і повитискали звідци інших, що вже вислухали свого набоженства і запричащалися. Компанія за компанією йшла по черзі, і ось уже прийшла черга на нас.

Стали ми в боковій наві костелу, ждемо. Ксьондз Капуцин іще в сповідальниці, кінчить сповідати. Скінчив, перехристив панітента⁵, стукнув тричі до кратки, встав і йде до закрестії. А в тім із середини нашої компанії чути проразливий крик:

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

¹ Сума — служба церковна.

² Пушка — коновка для збирання грошей.

³ Закрестія — ризниця.

⁴ Мша — служба церковна.

⁵ Панітент — той що сповідається.

Всі озирнулися. Що таке? Ах, це Юлька! Вона, що досі йшла, порушувалася мов непри- томна, і не говорила нічого, тепер нараз від- зискала мову. Кричить і тиснеться до за- кристії.

— Що тобі, Юльцю? Чого тобі? Як тобі? — розпитують її зо всіх боків, але вона бабдуже, кричить усе своє:

— Хочу до ксьондза! Хочу до ксьондза!

Пустили її. Пішла до закристії. Я зирнула на пана Броніслава, бачу: поблід панич, ску- лився, очі втупив у землю, рад би, бачиться, залізти в мишачу діру, та ба, годі!

Ждемо ми, ждемо, аж ось відчиняються двері закристії, ксьондз Капуцин висуває голову, кличе пана Вінцентого, паню Гжехоткову, кличе пана Броніслава й нарешті мене. Входимо, а наша Юльця клячить на колінах перед вівта- риком, заплакана, хлипає й обтирає очі хуст- кою.

— Пане Броніславе, — обертається ксьондз Капуцин до нього, — тут оця панна призналась мені, що вчора вночі, користуючись із загаль- ного переполоху, в лісі ви знасилювали її. Правда це?

— Ні, — відповів сміло пан Броніслав... Я не бачив її в лісі й ні про яке насильство не знаю. Вона була зомліла... вона хора... сама не знає, що говорить.

— Хлопче, не бреш! — крикнув гостро ксьондз Капуцин. — Хочеш, я зараз покличу лікаря, і коли покажеться, що панна каже пра- вду, то я віддам справу до кримінального суду.

— А Маня посвідчить, що коли я, втікаючи, впала в ярк, пан Броніслав скочив за мною, вхопив мене на руки і замість винести на до- рогу, заніс далі в хаші,

Ми аж здивувалися. Це все промовила наша Юльця зовсім ясно та розумно, мов би ніколи й не була непристойною.

Пан Броніслав пробував усміхнутися. Не звертаючи уваги на Юльчині слова, він обернувся до ксьондза Капуцина:

— Я не маю нічого проти того, щоб лікар оглянув цю панну. Але коли в неї що не тее, то це ще не доказ, що я це зробив. Я ні про що не знаю.

Тут ксьондз Капуцин розсердився.

— Блазню! — крикнув і, вхопивши пана Броніслава за вухо, поволік його перед круцифікс¹. — Ось тут! Приклякни! (А сам усе держить парубка за вухо та гне додолу). І присягни мені на свою душу, що ти нічого не винен! Говори за мною: Присягаю богу...

Пан Броніслав мовчав.

— Говори: Присягаю...

Пан Броніслав ще мовчав.

— Присягай! — налягав ксьондз Капуцин, — а ні, то зараз пишу донесення до суду й видаю тебе в руки ландсдрагонам. Крім злочину насилування будеш мати ще злочин збезчещення святого місця. А знаєш, чим то пахне? Чував про Шпільберг та Куфштайн²?

Не знаю вже, чи страх перед присягою, чи страх перед арештованням зломив Броніславову відвагу. Досить, що він таки признався, що пожартував з Юльцею, але зовсім не в злому намірі, бо він хотів оженитися з нею.

— Так? — гостро відповів ксьондз. — А по що ж ти тепер відпирався? То так роблять чесні кавалери? Фе, стидайся! Та ні! В тебе

¹ Круцифікс — розп'яття, хрест.

² Міста, де знаходяться великі тюрми.

стиду нема. Тебе треба як того вола брати на воловід. Зараз мені тут присягни перед одим розп'ятим і в присутності оцих свідків, що скоро лише вернеш до Львова, посватаєш цю панну. І зараз маєш дати на заповіді, і просити ксьонза пароха¹, щоб написав мені посвідчення про це, а як ні, то я передам цю справу криміналові. Це зневага для нашого святого місця.

Бідний Броніслав мусів присягти. Ксьондз у додатку відмовив йому причастя, і він, вирвавшись з костелу перед кінцем богослуження, зараз забрався до Львова. Як побачиш його де, то кланяйся йому від мене, але борони боже сказати, що знаєш усю оцю історію!

А до нас по богослуженню ксьондз Капуцин мав дуже красну науку, і за те, що в нашої компанії сталася така немила пригода та зневага святого місця, велів нам з поворотом іти до Самбора і там поклонитися чудотворній Матері Новосамбірській, а потім наймати службу в кожній церкві, яку здиблемо по дорозі, і, наймивши службу, вислухати її самим, і йти пішки аж до самого Львова. Оце ж ми й вертаємо, та, вертаючи, стали на нічліг у Фельштині. А завтра будемо в Самборі, де думаємо забавити цілу добу.

І подумай собі, що за хитра бестія та Юлька! Доки ми не вийшли з Кальварії, вона весь час плакала, ні до кого ані слова не говорила, — ну попросту, дівчина як зарізана ходила. А як прийшли до Фельштина та розташувалися на ніч і я взялась потішати її, а вона як не зареветься, як не кинеється мені на шию та давай мене цілувати!

¹ Ксьондз-парох — парафіяльний ксьондз.

— А що! — каже. — Мудро я спіймала того вітрогона? Не бійся, я все обмірковувала! Я знала дуже добре, що роблю. А він падлюка! Чи бач, відпиратися почав! Але я йому задам! Я його тепер маю в руках. Буде він у мене тонко свистати!

Ну, чи подумав би хто, щоб така свята та божа, та мала такий хитрий розум! Я ще не стямилася гаразд, а вона знов мене стискає та цілує...

— І тобі дякую, Манюсю! — мовить до мене. — Я знаю, ти хотіла мені наробити скандалу, а щонайменше зав'язати мені світ з непотрібом. Але маю в бозі надію, що твої лихі думки вийдуть мені на добро. А тим часом спасибі тобі! Як будемо справляти весілля, запрошу тебе на першу дружку. Не відмовиш, Манюсю, правда?

Ну, прошу дивитися на таку гадину! Хто би то по ній подумав!

Ну, досить! Маєш цілу історію, тільки прошу тебе, не говори цього нікому. Головно задля поваги святого місця. Якби так наші старі довідалися, як воно все діялось, то готові би не дозволити паннам ходити на ті відпусти. Правда й це небагато допомогло би, бо як казав старий дяк від святих П'ятниць, коли між панною й кавалером появиться „поползновеніє“, то не відкропиш його ніякою свяченою водою.

Бувай здорова! Цілую тебе

твоя
Маня.

1905 р.

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „З бурливих літ“).

Займаючися від довгих літ студіями над розвитком національного і партійного життя в Галичині, а спеціально над історією „бурливих літ“ 1846 — 1848, я мимохідь звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що хоч і не стояли на першому плані історичної сцени і для фахового історика тих часів мусять губитися в масі, або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного тла, та проте приковують до себе увагу белетриста своїм драматизмом. Такі епізоди сами напрошуються під перо повістяря та новеліста, і я не міг опертися тій спокусі. Правда, з намічених мною епізодів я опублікував досі лише два: „Герой поневолі“, первісно написано по-польському, як один розділ повісти „Lelum-Polelum“ і надруковано також по-польському в скороченню в видаванім д. Катнером календарі „Lwowianka“, та ширшу повістку „Гриць і панич“, друковану в Літературно Науковім Віснику 1898 р. Надто були в мене від давніх літ порозпочинані ще деякі оповідання з цього циклу, головню оповідання „Різуни“, яке я одначе викінчив аж цього року.

У цьому виданню я міркував ізразу подати всі оповідання „З бурливих літ“ в однім томі,

але побачивши, що задля об'єму матеріалу це неможливе, ділю їх на два томики; призначене первісно для цього томика оповідання „Герой поневолі“ буде поміщене в другім томику. А тепер іще кілька слів про джерела тих двох повісток, що поміщені в оцьому томику.

Певна річ, історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути белетристом, „трувером“, тобто винахідником по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має трохи аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати й відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист навпаки, ловить на лету самі явища, в вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов червону нитку з різнобарвної тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохідь, немов рикошетом показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціль тут, як і всюди інде — малювання людської душі в її поривах, пристрастях, змаганнях, тріумфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не

як манекени в історичних костюмах, тим кращий і тривкіший буде його твір.

Усе те я говорю, розуміється, не про domo mea. На скільки мені вдалося в оцих повістках змалювати живих людей і разом із тим віддати також кольорит і настрій даних історичних хвиль, не мені про це судити. Мої міркування нехай будуть свідомством того, як я розумів своє завдання, а не осудом, як я виконав його. Для такого осуду я додаю тут деякі матеріали.

Оповідання „Різуні“ основане в першій лінії на оповіданню мого покійного батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів восени 1846 р. Отим то перший нарис цього оповідання в віршованім обробленню входив у склад поеми „Панські жарти“, основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи цю поему для друку, я викинув цей і деякі інші зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й цей плян я закинув, надібавши 1884 р. в архіві д. Федоровича в Вікні лист одного сучасника, де подано ось яку звістку про цей, історикам того часу, скільки відаю, незвісний факт. Лист писаний з Бірчі 18 жовтня, три дні по факті, і ось що говорить про нього: 15 tego miesiąca był odpust na Kalwaryi, gdzie się znajdowało z 80.000 ludzi, a trzecia część z tego przez Bircze się wlekła. Możesz sobie przedstawić, jaki to był przyjemny widok przypatrywać się tym zbójcom, którzy szli na Kalwaryę pozbyć się grzechów zabijstwa, których się dopuścili, aby mogli na nowo zabijać. Na Kalwaryi było by niezawodnie przyszło do jakiego zaburzenia, ale były cztery kompanie

wojska w bliskości i cztery armaty. Jednakże jednej nocy, jak się zdaje, złodzieje musieli narobić trwogi i wszyscy gdzie kto mógł uciekał, bo jak gruchnęło, że rano już mnóstwo wyrznęli, to możesz sobie wystawić, co się tam działo: komisarze i księża unicy z klasztoru aż patynki pogubili, a panny lwowskie w koszulach po lasach się błakały. Wojsko potem chwaliło się, że jak by nie my, to by tu wszystkich wyrznęli Polacy,—a to żeby jeszcze większą nienawiść między ludem roznieść“.

(15 цього місяця був відпуст на Кальварії, де було до 80.000 людей, з них третя частина тяглася через Бірчу. Можеш собі уявити, що це був за приемний вид приглядатися тим розбійникам що йшли на Кальварію, щоби залишити гріхи зроблених ними убийств, щоби могли наново вбивати та мордувати. На Кальварії безперечно було би дійшло до якогось заворушення, але було чотири роти війська поблизу і чотири гармати. Одначе одної ночі, як кажуть, злодії мусіли наробити тривоги і всі втікали, де хто тільки міг, бо як рознеслася чутка, що рано вже дуже багато вирізали, то можеш собі подумати, що там робилося: комісари і уніяцькі попи з монастиря аж патинки погубили, а львівські панни в сорочках блукали по лісах. Військо потім хвалилося, що коли б не ми, то тут би всіх вирізали поляки,—а це для того, щоби ще більшу ненависть зробити між народом).

Автор цього листа підписаний „Adam“ — прізвища я не міг довідатися, очевидно це той сам Адам, який у нарисі Йосифа Якубовича „Swiatło i cienie“ оповідає про свою „Obronę dworu i miasteczka Birczy w ziemi sanockiej r. 1846“ (див. Album Lwowskie, wydane przez Henryka Nowakowskiego, Lwów 1862, стор.

201 — 203) ¹. Значить, цей п. Адам потрохи історична фігура, хоча теперішні польські історики того часу, як Осташевський Баранський та Шнір-Пепловський цей епізод поминають мовчанкою.

Далеко виднішою фігурою був один із героїв другого оповідання, поміщеного в одній книжці, Нікодим Пшестшельський. Історики польської конспірації 1846 р. подають, що він разом із своїм братом Вікентієм був організатором революційного руху в турецькому повіті. Вони оба, як твердить Шнір-Пепловський (*Z przeszłości Galicyi 1772—1861, tom II, Lwów 1894, стор. 172 — 173*), „разом з Альбертом Стшелецьким удержували тісні зносини з повстанцями в Сяніцькому, але ревізія, dokonana d. 22 лютого через комісію, прислану з Самбора, разом із сильною військовою асистенцією, перешкодила виконанню їх намірів“. Трохи більше деталей подає Осташевський-Баранський (*Krwawy rok, opowiadanie historyczne, Łódź, стор. 166 — 167*), хоча наплів дурниць, роблячи організаторами турецького повіту Льва Мазуркевича, емігранта, та Юліана Іосляра, що в сам день різні тільки що прибув із Угорщини до Гачова і там був арештований мазурами (пор. *Schnür-Perłowski, Z dziejów Galicyi, t II, стор. 164*). Осташевський-Баранський подає, невідомо на якій підставі (бо похвальним польським звичаєм оба ті пани не цитують своїх джерел), що Нікодим і Вікентій Пшестшельські були державцями Турки, що обік них агітував ще третій Пшестшельський Альберт,

¹ Світло й тіні. Оборона панського маєтку й містечка Бірчі в сяноцькій землі р. 1846. (див. Альбом Львівський, виданий Генріхом Новаковським, Львів 1862 р.).

власитель дібр Комарники (Шнір-Пепловський, як ми бачили, знає про Альберта Стшелецького, а не Пшестшельського), і пише, що відділ у Турці був „wscale liczny“¹, але в передодень вибуху хтось зрадив конспіраторів. Довідавшись, що староста Гідгерн уже перед тим вислав сильний відділ війська до Турки (значить, плян мусів бути вже перед тим зраджений!), мусіли занехати свій намір. І справді прибув сильний відділ війська під проводом протоколіста Костгайма, який протягом чотирьох днів переводив ревізії. Рівночасно коштом заряду дібр камеральних² утворено численні й сильні відділи урльопників³ під проводом головно стражників фінансових.

Цікаво, що оба польські історики промовчали те, що діялося далі, і при тім промовчали одне дуже інтересне свідоцтво, бо власну заяву Нікодима Пшестшельського. Вона була надрукована в 1848 р. в ч. 8 польської газети „Rada Narodowa“⁴, виданім д. 29 квітня. Подаю цей документ, що був головною основою мого оповідання, в дословному тексті.

„Ja Nikodem Przestrzelski, więzień stanu, w r. 1846 w miesiącu lutym przed tajną policją i strażą finansową uchodząc, d. 25 lutego w wieczór przybyłem do wsi Stuposiany cyrkułu sarnockiego, mej niegdyś dziedzicznej, z prośbą, by mię jej gromada przed scigającą mie siłą ukryła. W tym celu powierzyłem się najprzód kmieciowi Hryć Dziuryk, który z radością mie powitawszy, wszelką pomoc obiecał i słowa swego uroczyście

¹ Досить численний.

² Камеральні добра — державні, удільні.

³ Урльопник — салдат на відпустці.

⁴ Народня Рада.

dotrzymał; albowiem najprzód zawiadomił o mym pobycie swych sąsiadów: Fedia Turków, Andreja Mycak wójta, Jurka Majnus, a w końcu całą gromadę, przechował mię częścią w swej chałupie, częścią w lesie cztery przeszło tygodnie. Gromady tej kmiecie kolejną karmili mię, dzieląc się ostatnim kawałkiem chleba ze mną, i kolejną dawali mi codziennie innego towarzysza mego ukrycia dla obrony i pociechy mojej, nadto przesyłali mi przez tychże wysłanników wiadomości o usiłowaniach i krokach przez władze do mego wyśledzenia poczynionych, a w szczególności donieśli mi, że Czackowski, rządca dóbr kameralnych, zamną w miasteczku Lutowskich podczas targów i jarmarków głosił i obiecywał 200 zł. m. k. nagrody za wyśledzenie moje, i zarazem przysłali mi zapewnienie, że żadne obietnice nie zdołają nakłonić ich do wydania mię; że mie przeciw każdemu z narażeniem siebie bronić będą. Dotrzymali wiernie tego przyrzeczenia; bo gdy powzięto poszlakę, że się ukrywam w lasach gór sanockich i wysłano komisarza cyrkułowego i finansowego z oddziałem wojska, aby za pomocą gromad kilkunastu wsie okoliczne i lasy wspomniane przejść, przeszakować, przerewidować, gdy kolej rewizyi przyszła na wieś wspomnianą Stuposiany, dwór i mieszkanie p. Leszczyńskiej przetrząsać zaczęto, natenczas wójcik Hnat Majnus pilnujący oraczów w polu, tę rewizyę ujrawszy, oderwał od pługu kmiecia Fedia Turków, wysłał go do mnie do lasu z poleceniem, aby o zbliżeniu się rewizyi mię szukającej zawiadomił i w głąb lasów w parowy ukrył; zaś oraczom w polu będącym i świadkom tego polecenia najściśsze milczenie polecił. Komisyja przetrząsnawszy dwór i wieś całą, a nie znalazłszy mię, uwięziła Hrycia Dziuryka, znać przez nieznanego denun-

syanta jej wskazanego, i w celu zmuszenia go do wydania mię 52 kijów publicznie przed karczmą wobec gromady przez kaprała wyliczyć mu ka-zała; lecz komisya skutku nie osiągła, bo Hryć Dziuryk z nadludskim mężstwem kije wytrzymał, a mię nie zdradził—potem go uwięziono i użyto podstępu, strasząc żonę jego, że nazajutrz męża jej powieszą, jeżeli miejsca mego ukrycia nie wyda — i udało się komisyi tym postrachem wymódz od słabej kobiety wyznanie, że mię w lesie ukryto. Po tem wyznaniu las z wojskiem i gromadami rewidując na nowo, dnia 27 marca 1846 (в тексті через помилку 1847) złapano mię, a Hrycia Dziuryka z aresztu wypuszczono — który o tem wszystkim co zaszło uwiadomiony, żonę swą za zdradzenie miejsca mego ukrycia surowo ukarał. Fedio Turków, niegdyś przed laty odemnie za występki ukarany, po mem złapaniu powierzone mu we cztery oczy 200 zł. m. k. do schowania odniósł mi i oddał, przyłączając podziękowanie i uznanie, że kara przed laty na nim wykonana zrobiła go ze zbrodniarza uczciwym człowiekiem i z biedaka, najzamożniejszym gospodarzem tej wioski. Przeto mam sobie za obowiązek dać świadectwo prawdzie i dopełnionego przez powyższych obowiązku braterstwa, zarazem podziękować tej gromadzie, a w szczególności Hryciowi Dziuryk za ten prawdziwie braterski czyn pomocy i poświęcenia się za brata, zanim Opatrzność postawi mię w możności dopełnienia całkowitego obowiązku wdzięczności“.

(Я, Нікодим Пшестшельський, державний злочинець, в р. 1846 в місяці лютому втікаючи перед тайною поліцією і пограничною охороною, д. 25 лютого вечором прийшов до села Ступосяни, Саноцького повіту, колишнього могого маєтку, з проханням, щоби громада

цього села сховала мене перед силою, яка мене переслідує.

В тій меті я довірився насамперед селянинові Грицеві Дзюрикові, який радісно мене привітавши, обіцяв всяку допомогу і слово своє свято додержав; отже насамперед повідомив про мій приїзд своїх сусідів: Федя Турківа, Андрія Мицака, вїйта, Юрка Майнуса, а вкінці цілу громаду і переховав мене трохи в своїй хаті, а решту в лісі більше як чотири тижні. Селяни цього села по черзі годували мене, ділилися зі мною останнім куском хліба, і по черзі давали мені щодня іншого товариша мого сховку для оборони й потіхи мені, крім того пересилали мені через тих післанців відомості про змагання і кроки, які зробила власть, щоби мене вислідити, а передовсім донесли мені, що Чачковський, завідуючий державними маєтками Ломна, в містечку Лютовиськах під час базарів і ярмарків оголошував і обіцявав двісті золотих нагороди за моє вислідження, і рівночасно прислали мені запевнення, що ніякі обіцянки не зможуть примусити їх видати мене; що мене будуть боронити перед кожним з нараженням себе.

Додержали вірно цю обіцянку; бо коли власті нападали на шлях, що ховаюся в лісах Саноцьких гір і вислали комісарів повітового й пограничної охорони з відділом війська, щоби при допомозі кільканадцяти громад пройти до околишні села і згадані ліси, переглянути всі шляхи, перетрусити, то коли черга трусу прийшла на назване село Ступосяни й почався трус на дворі і помешканні пані Лещинської, тоді вїйт Гнат Майнус, що доглядав орачів в полі, побачивши цей трус, забрав від плуга селянина Федя Турківа, післав його до мене

в ліс з дорученням, щоби повідомив мене про трус, що мене шукає, і сховав в глибині лісів, у проваллях; а орачам, що були в полі, свідкам цього доручення, наказав строго мовчати. Комісія перетрусила дім і село, і не знайшовши мене, арештувала Гриця Дзюрика, якого мабуть видав якийсь невідомий викажчик; і щоби примусити його видати мене, публічно перед корчмою в присутності громади казала капранові дати йому 52 киї; але комісія наслідків не добула, бо Гриць Дзюрик з надлюдським героїзмом видержав киї, а мене не зрадив — потім його арештовано і в жито підступу, настрашивши його жінку, що завтра її чоловіка повісять, коли не видасть місця мого сховку: комісії вдалося цією погрозою примусити слабу жінку признатися, що мене сховано в лісі. По тім признанню ліс при допомозі війська й громади перешукали наново дня 27 березня 1846 року, мене зловили, а Гриця Дзюрика звільнили з-під арешту, — який коли довідався про все, що сталося, жінку свою за зраду мого сховку строго покарав. Федьо Турків, якого я колись покарав за проступок, коли мене зловлено, довірені йому на схованку в чотири очі двісті золотих приніс мені і віддав додаючи до того подяку й признання, що кара, яка була на ньому виконана перед кількома роками, зробила його зі злочинця чесною людиною, а з бідного найбагатшим хазяїном цього села. Через те вважаю за свій обов'язок посвідчити про правду і обов'язок братерства, який виповнили вище згадані, а zarazом подякувати тій громаді, а головню Грицеві Дзюрикові, за це дійсно героїське діло допоміжати й посвятити за брата, поки провидіння дасть мені можливість виконати цілком обов'язок вдячності).

В це положення Нікодим Пшестшельський не прийшов. Остання згадка про нього, це урядовий виказ застрілених у часі бомбардування Львова і боротьби на барикадах д. 1 падолиста 1848 р. (див. рукопис бібліотеки Оссолінських ч. 1780, передруковано в Пепловського *Z dziejów Galicyi II*, стор. 319); назва Нікодима Пшестшельського стоїть там на 25-тім місці.

Мені лишається згадати ще про інші історичні особи, згадані в тім оповіднню. Генерал Йосиф Бем, один із видних учасників польського повстання 1831 р., прибув до Львова д. 21 серпня 1848, з тою метою, щоб обняти провід у задуманому вже тоді повстанню. Шнір-Пепловський оповідає, що зараз по своїм приїзді до Львова Бем „удався до Вибрановського (коменданта гвардії народової) і заявив йому одверто, що коли рада адміністраційна гвардії зреорганізується так, що в її склад ввійдуть особи, вказані спільно Бемом і Вибрановським, і коли та рада намість „Ради Народової“ обійме моральний провід краю в свої руки, тоді гвардія одержить сто тисяч штук французьких карабінів і 200 тисяч франків готівкою. Вибрановський звернув увагу генерала на те, що такий значний набуток оружжя і грошей був би, щоправда, для гвардії дуже пожаданий, але сповнення условин, від яких він залежав, являлося поважною небезпекою супроти „wicherzeń świętojurskiej partyi“¹ та ворожої постави сільського люду“ (*Z przeszłości Galicyi II*. 297). Очевидно реорганізація гвардії, проєктована Бемом, мала на

¹ Зрадливих заходів святоюрської партії — представниками галицької української інтелігенції вважалися воєни, яких осередком була церква св. Юра у Львові.

меті поставлення її на військовій стопі і захоплення для самого Беми „моральної“ диктатури над цілим краєм. Хоча ж Вибрановський не пішов за його пляном, то все таки Бем не переставав агітувати за ним; від пок. Івана Борисікевича чув я, що він день-у-день пересиджував на святоюрській горі, рисуєчи пляни Львова для стратегічних цілей. У вересні, як каже Шнір-Пепловський, він знову подав Вибрановському плян реорганізації гвардії народової, при допомозі якої надіявся з добрим успіхом „rozwinąć sztandar powstania“¹. Рівночасно він оголосив друком якусь політичну відозву, що звернула на нього увагу влади і зробила йому неможливим дальший побут у Львові. Цей відозви мені не доводилося бачити; польські історики, яким хочеться представити лвівський рух 1848 р. зовсім невинним і легально-патріотичним, також не цитують її.

Найбільше свободи я дозволив собі з Курцвайлем, ідентифікувавши його з комісаром, що 1846 р. робив трус у Ступосяні. Дійсний історичний Курцвайль був львівський швець і цехмістер, чех родом, якого підозрівали за шпionство. Д. 2 липня його арештувала гвардія народова разом із урядником магістрату Штроплем буцім то за підбурювання вояків проти гвардії. Його держали пару день в арешті, потім передали судові, який одначе випустив його на волю. Цитована в оповіданню співанка про Штропля і Курцвайля (див Kurjer Lwowski 1848, ч. 6, стор. 24). В тій самій газетці ч. 7, стор. 37, поміщено також гумористичний протокол із Курцвайлем, де вчислено всі його злочини, а на стор. 963,

¹ Розвинути прапор повстання.

карикатурний рисунок з подобизною й
Штропля.

Ці нотатки для історика, та вони м
придатися й критикові, якому б захо
розібрати історичний зміст мого
дання.

Іван Франко

УВАГИ.

У цьому томі, що містить цикл оповідань „З бурливих літ“, зібрано три оповідання Франка. В передмові до збірки „З бурливих літ“ (Львів, 1903. Передмова; Різуні; Гриць і панич) Франко пише, що це перша часть оповідань із цього циклу, навіть цій збірці дав підзаголовок „Часть I“. Але ані частини II, ані більше оповідань, крім „Герой поневолі“, Франко не видрукував.

1) Герой поневолі, — написав Франко по-польському 1889 року і надрукував без підпису в „Lwowianka“, Kalendarz na 1890 rok. Змінений і доповнений переклад цього оповідання помістив Франко в „Літер.-Науковому Віснику“ за 1904 рік, звідки воно й передруковується.

2) Гриць і панич, — оповідання з бурливих років 1846 — 1848, друкував Франко в „Літер.-Наук. Віснику“ за 1898 рік. Увійшло це оповідання до збірки „З бурливих літ“ (Львів, 1903 р.), звідки й передруковується.

3) Різуні, — написане в 1903 році для збірки „З бурливих літ“, звідки й передруковується.

4) Передмова, — була поміщена в збірці „З бурливих літ“. З цієї збірки воно й передруковується.

Ів. Лизанієський.

ЗМІСТ

	Стор.
Герой поневолі	5
Гриць і панич	65
Різуни	166
Додатки	197
Уваги	210

2064

Ціна 1 карб
Р

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО Р У Х

Харків, вул. 1-а Тараса 11

31.738₆

Ф $\frac{I}{T. 281p}$

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЖВОВІ.

III

41

4/51

Ів. ФРАНКО

ТВОРИ

VI